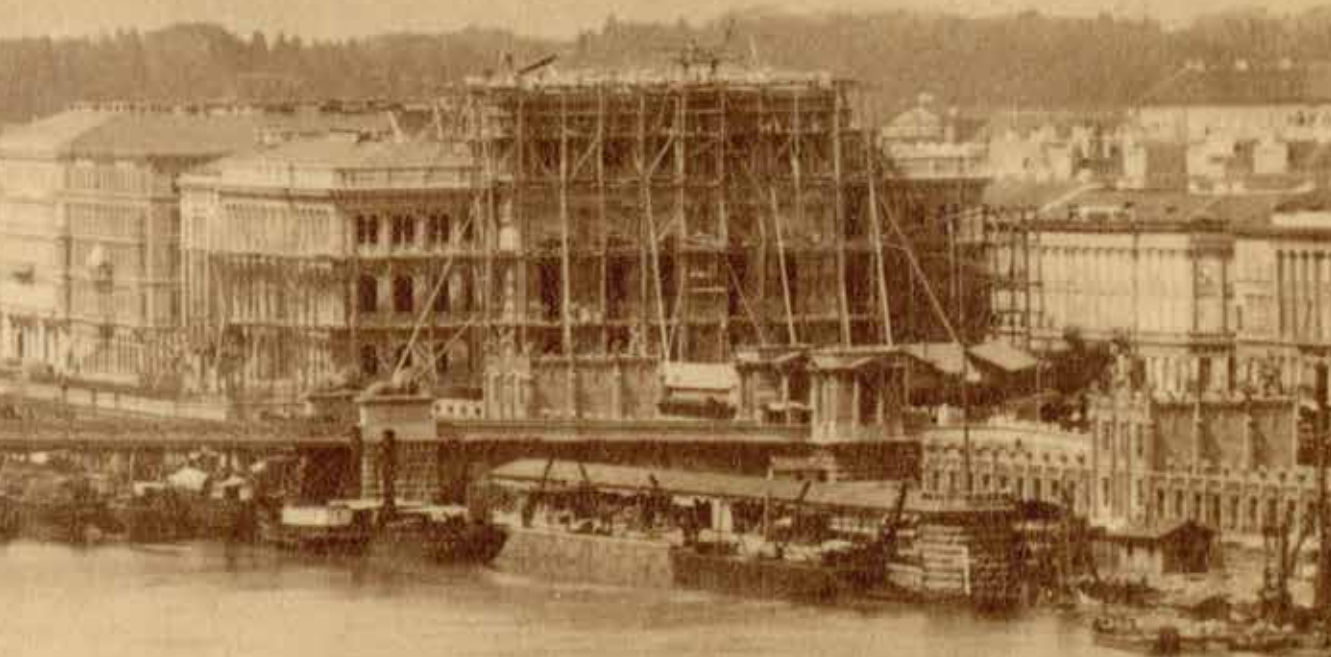

Évszázadok a Duna partján

Contra Aquincumtól
az Akadémia palotájáig

MTA200

BUDAPEST 2025

Évszázadok a Duna partján

Contra Aquincumtól az Akadémia palotájáig

Magyar Tudományos Akadémia
Filozófiai és Történettudományok Osztálya
Budapest, 2025

ÉVSZÁZADOK A DUNA PARTJÁN
Contra Aquincumtól az Akadémia palotájáig

Szerkesztette: Papp Gábor György, Benkő Elek, Lővei Pál

megjelent az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya támogatásával

© **Szerzők**

© MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya

Grafikai feldolgozás és tördelés:

Varga Zsóka, Tóbiás Krisztián

Korrektúra:

Burza Patrícia Kármén

Fotókat készítette:

Benkő Elek, Dabasi András, Hámori Péter, Horváth Viktória, Jaksity Iván, Komjáthy Péter,
Ortolf Harl, Szelényi Károly, Szilágyi Nóra, Vágó Ádám

ISBN 978-615-6448-82-8

Közreműködő intézmények:

MTA Művészeti Gyűjtemény, MTA KIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye,
BTM Kiscelli Múzeum, BTM Aquincumi Múzeum,
Budapest Főváros Levéltára, FSzEK Budapest Gyűjtemény,
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Nemzeti Múzeum

Tartalomjegyzék

Bevezetés (<i>Benkő Elek</i>)	5
A pesti oldal a római korban (<i>Szabó Ádám</i>)	8
Pest a népvándorlás korában (<i>Vida Tivadar</i>)	14
A középkori Pest északi részének településtörténete (<i>Horváth Viktória</i>)	20
Kereskedelem és távolsági kapcsolatok a középkori Pesten (<i>Horváth Viktória</i>)	26
A pesti Dunapart (1526–1740) (<i>Sudár Balázs</i>)	32
Pest városa a 18. században (<i>Papp Gábor György</i>)	36
Pest növekedése a Duna mentén 1780 és 1860 között (<i>Papp Gábor György</i>)	41
Pesti polgári otthonok és az Akadémia palotájának kályhái a 19. században (<i>Benkő Elek</i>) ...	48
Építészeti töredékek a Magyar Tudományos Akadémia palotájából (<i>Papp Gábor György</i>)	51
A Magyar Tudományos Akadémia székháza (<i>Papp Gábor György</i>)	53
Épületek és leletek a Magyar Tudományos Akadémia palotája környezetében	62

Bevezetés

A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 200. évfordulója alkalmából, 2025–2026 folyamán az Akadémia osztályai a Széchenyi téri Székház előcsarnokában kisebb, havonta egymást követő kiállításokon emlékeznek meg mindarról, amit a bicentenárium kapcsán saját tudományágaik és az egyes osztályok története szempontjából kiemelkedően fontosnak ítélnek. E kiállítássorozat keretében a Filozófiai és Történettudományok Osztálya tágabb, átfogó témát választott, egy, a napjainkban éppen megújuló akadémiai palotához kapcsolódó kitekintést. A Székház nemcsak egy autonóm, kiemelkedő közmegebecsülésnek örvendő tudományos testület otthona, legfontosabb rendezvényeinek és döntéseinek színhelye, hanem egyúttal egy erős kapocs is, amely az Akadémiát a Székház számára helyet biztosító Fővároshoz, az ország tudományos életéhez és a tudás hazai befogadóihoz, egyben a világ tudományosságához szoros szálakkal köti.

A témaválasztást előmozdította, hogy az éppen 160 évvel ezelőtt a köz szolgálatára emelt Székház most is zajló felújítása során művészettörténész tagtársaink az épület, annak fal-képei és művészeti gyűjteménye avatott kutatásával járultak hozzá a munkálatokhoz, és támaszkodni lehetett régész, illetve történész kollégáink közreműködésére, miként az érintett közgyűjteményekben dolgozó barátaink segítségére is.

Csábító lett volna e kis kiállítás keretében a Székház helyén állt korábbi jelentős épületek maradványait is felmutatni, amint ez Európa szerencsésebb térfelén gyakran előfordul. A sok kínálkozó példa közül csak azért idézzük a római Santa Maria sopra Minerva templomot, egy korábbi Isis-szentély helyén (egykor, tévesen, Minervának tulajdonították), mert az épület előtt álló, hátán súlyos obeliszket hordozó elefántszobor felirata éppen arról szól, ami évszázadokkal később nekünk is alapvető problémánk: a tudomány hiteles művelése – kiváltképp nehéz időkben – erős elmét és szilárd morális tartást igényel. Sajnos Székházunk esetében ilyen nagyszerű előzménynek még a halvány nyomával sem rendelkezünk, az alapozásakor előkerült egyetlen, múzeumba juttatott leletet, egy zöldmázás, Krisztus-monogramot és 1733-as évszámot hordozó cseréptányért ma már azonosítani sem tudtuk a leletraktárakban. Nem csoda, hogy ilyen kevés és kései tárgyi emlék került innen elő, hiszen az Akadémia palotáját korábban alig lakott területen, a középkori pesti városfalon kívül építették fel. Tervezése idején a sajtóban élénk vita folyt a szükséges telek kiválasztásáról, hogy „ne is szorítsuk elmélkedő tudósainkat a város legzajosabb közép-pontjába,” de „ne építsünk Akadémiánknak valahol messze künn házat”, így a választás („a Lánczhídon túl lévő dunaparti telek”) olyan területre esett, ahonnan régészeti korú lelet ez-ideig nem került elő. Ugyanakkor az új épület hamarosan a pesti belváros hangsúlyos része lett, és a tágabb környékről származó régészeti-történeti adataink is mind arra utalnak, hogy a Duna, a rajta átvezető átkelőhely és a pesti oldal itt találkozó szárazföldi útjai hagyományosan elősegítették a településfejlődést, a gazdaságot és a kereskedelmet, mindennek kulturális vonatkozásaival együtt. Ez az egyébként régóta ismert mozzanat buzdított bennünket arra, hogy a Székház építésének közvetlen előzményein túlmenően a pesti Duna-part, főként a

középkori Pesttől északra eső területek történetét is áttekintsük. Ez egybeesett azzal a törekvésünkkel, hogy a Székházat ne magányos emlékként, hanem egy dinamikusan fejlődő város szövetébe ágyazva, a kultúrát és tudományt szerető, azt támogató közösség figyelmétől övezve mutassuk be.

Történeti sétánkat az írott forrásokat területünkön elsőként hátrahagyó római kortól és a Duna bal partján elterülő Barbaricum szarmata népességétől indítjuk, majd a népvándorlás kor népeitől a 19. század közepéig, az Akadémia palotájának felépüléséig mutatjuk be, tárgyi emlékek mellett térképek és különféle ábrázolások gazdag válogatásával. Külön felhívjuk a figyelmet azokra a kályhacsempe-leletekre, amelyek arról tanúskodnak, miként fűtötték a környék polgári otthonait a Székház építése előtti és alatti évtizedekben, amelyet az Akadémia székházában szerencsésen fenmaradt korabeli kályha fényképe és számos, az épülethez köthető kislelet és díszítmény egészít ki, az építkezés folyamatát dokumentáló fényképek és rajzok mellett.

A kiállítás láthatóvá teszi, hogy az évszázadokon át vízfolyásokkal szabdalt, részint vizegyő, részint homokos terület hogyan vált az ország meghatározó kereskedelmi, gazdasági és szellemi központjává. Megidézzük azokat a régi népeket, amelyek a római kor óta a szoros és átvitt értelmében egyaránt termékenyvé tették ezt a földterületet. Milyen körülmények teremtették meg annak a lehetőségét, hogy a kezdetben szerény település – az egymást követő háborúk és természeti katasztrófák dacára – a 13. századra jelentős kereskedelmi központtá, utóbb fallal övezett szabad királyi várossá váljon? Mire volt szükség ahhoz, hogy a török korban a 17. század végére elpusztított, kifosztott, lerombolt városból pár évtized alatt az ország kereskedelmi és közigazgatási központja legyen, egy olyan, nyelvi és felekezeti gazdagságot mutató város, amely a középkori falak szorításából kilépve, tervezett városrendezés révén megteremtette egy modern nagyváros intézményi és infrastrukturális alapjait? Célunk a pesti Duna-part több évszázados történetének bemutatása mellett éppen az volt, hogy megmutassuk, ez a városi közeg, a tudás és a hagyomány színes szövetével, vízi és szárazföldi útjaival bekapcsolódva a hazai és nemzetközi vérkeringésbe, miként ágyazott meg annak a szellemi gazdagságnak, mely mások mellett 1825-ben az Akadémiát, majd annak 1865-ben felépített palotáját létrehozta, és az Akadémia szellemét ma is fenntartja a jövőnek.

Kedves kötelességünk, hogy köszönetet mondjunk mindazoknak, akiknek segítségével a kiállítás – minimális költséggel, de annál több közös, jó hangulatú munkával – és a hozzá tartozó katalógus megvalósulhatott.

A kiállítás az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya irányításával, az ELTE Humántudományi Kutatóközpont három intézetének (Művészettörténeti, Régészeti és Történettudományi Kutatóintézet) együttműködésével jött létre. Megvalósításában a Magyar Nemzeti Múzeum, valamint a Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi Múzeuma, Kiscelli Múzeuma és Középkori Osztálya munkatársai vettek részt. A kivitelezésben az MTA Művészeti Gyűjteménye, az MTA Titkársága és az MTA Létesítménygazdálkodási Központja nyújtott segítséget. A gondos grafikai munkákért és a katalógus előkészítésében nyújtott közreműködésükért a Régészeti Kutatóintézet grafikusainak, Mészáros Nórának és Varga Zsókanak tartozunk sok köszönettel.

A műtárgyak, dokumentumok és a digitális másolatok kölcsönzéséért szíves köszönetet mondunk Budapest Főváros Levéltárának, a Budapesti Történeti Múzeum Aquincumi és

Kiscelli Múzeumának, valamint Középkori Osztályának, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központnak, ezen belül a Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteményének, a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteményének, továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának és Történelmi Képcsarnokának.

Mindenre kiterjedő, gondos munkájáért a kiállítás kurátorát, Papp Gábor György művészettörténészt illeti köszönet.

Benkő Elek

az MTA rendes tagja

a Filozófiai és Történettudományok Osztályának elnöke

A pesti oldal a római korban

Szabó Ádám

A Kárpát-medencei őskor végén, az ókor elején a Dunától északra germán népek, quadok, markomannok, a Dunakanyarban kelták éltek, a folyamtól keletre a Duna–Tisza köze alapvetően gazdátlan volt, a Dunántúlon pedig illyr és kelta népek laktak.

A Krisztus születését követő első évtizedekben változtak a terület népesedési és hatalmi viszonyai. Augustus császár (Kr. e. 27–Kr. u. 14), tetteiről élete végén írt beszámolója szerint ‘kiterjesztette a római nép hatalmát a Dunáig’. Közel ugyanekkor, a Római Birodalom egyetértésével, a Fekete-tenger partvidékéről a Duna–Tisza közére iráni eredetű szarmata jazigok költöztek. Földrajzi és stratégiai adottságaiból fakadóan a Kárpát-medence természetes központja a mai Budapest területe volt, a Duna gázlói is itt voltak a legjobbak. A budai oldalon a római hódítást a kelta eraviszkuszok élték meg, központjuk és településeik a Gellért-hegyen és körülötte helyezkedtek el, háttérükben az illyr azalusok éltek. A pesti oldal a folyam főágától kelet felé ártér, sziget- és mocsárvilág volt, a térség a Rákos-patak torkolata körül vált megtelepedésre alkalmasabbá, ahogy ezt a Budapest XIII–XIV. kerületi szarmata leletek is mutatják. A következő századokban sűrűbb szarmata településhálózat alakult a patak mentén (**2. kép**). A Dunaharasztiból előkerült jó minőségű, aranyból készült korai leletekkel (**3. kép**) szemben, később a római áru mellett a saját tárgykultúrát már kisebb értékű iparművészeti tárgyak, üvegyöngyök és rosszezüst ékszerek jellemzik. A Római Birodalom Tiberius (14–37) korától kezdve Claudius (41–54) korán át a Flavius korban (69–96) kezdte „belakni”, majd vette birtokba a budai területet a mai Vízivárostól (I. ker.) kezdve, segédcsapattáborok, majd az aquincumi legiótábor építésével a mai III. kerületi Flórián tér területén. Párhuzamosan falusias jellegű települések, *pagus*ok és *vicus*ok, illetve villagazdaságok is kialakultak.

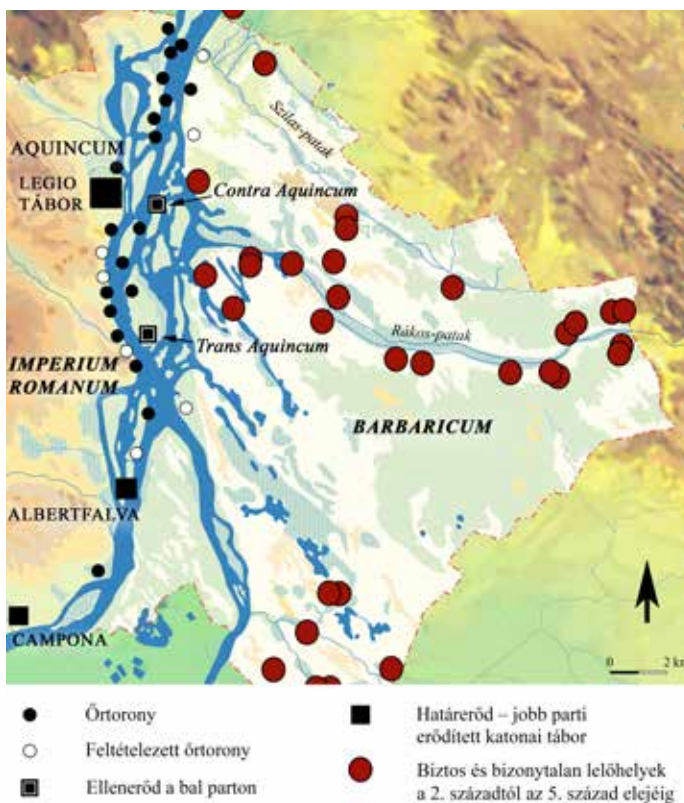

1. kép: Ptolemaiosz 2. századi leírása és vetületei szerint készített középkori (15. század) térkép. a. *Tabula Europae 5.* – pannoniai részlet; b. *Tabula Europae 9.* – barbaricum részlet. A 43–47. hosszúsági- és a 46–48. szélességi fokok közötti provinciális és a vele szemközti jazig terület; a szemközti fekvő Aquincum és Parca bekarikázva

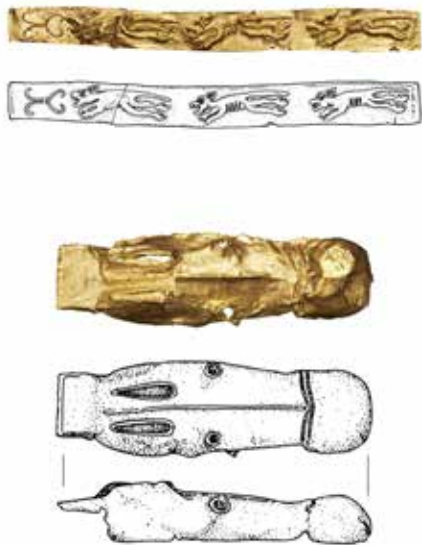
A 2. század első negyedének végén Hadrianus (117–138) megalapította Aquincum városát, illetve felépítette a Helytartói palotát, amely kellő fenségben jelezte a Római Birodalom nagyságát a Rákos-patak torkolata körül élő szarmata és errejáró germán, hasonlóképpen a budai oldalt lakó, romanizálódó eraviszkusz és azalusz, valamint idetelepedett birodalmi lakos számára. A szarmaták nagyobb települései közül Aquincummal szemben, de nem túl közel Parca „városa” feküdt az 1–2. században (1. kép), az azonosított nagyobb lelőhelyek közül talán a vácszentlászlói telep, illetve temető fekszik nagyjából azon a környéken. Egyébként gödörbe állított cölöpös szerkezetű házakból álló, állattartó karámkokkal rendelkező, körárokcal kerített falvakban, nemzetségi rendben éltek. Településeik hulladékgyűjtőjei, valamint észak–dél irányú, illetve halommal fedett, körárkos temetkezéseik jellegzetesek. A Dunához legközelebbi pesti telepek az Ajtósi Dürer sor és a Puskás stadion környékéről (XIV. ker.) ismertek.

A 2. század elejéig a jazigok – ha békés volt a viszony – pufferzónát képeztek Pannonia és Moesia tartományok, meg az érkezésükkor több részből álló, majd Decebalus (87–106) alatt újraegyesült és a Római Birodalommal harcba kezdő (85–89) Dák Királyság között. 92-ben rátörték Pannoniára, a háború bő fél évtizedig tartott, 96 körül békültek meg a felek. A Domitianus (81–96) alatti vereséget követő klienskirálysági státuszt rosszul viselő

erdélyi dákok kiprovokálta két háborúban (101–102 / 105–106) a jazigok római oldalon harcoltak. A római szövetségben csatlóva 117–118-ban ellenséggé váltak al-dunai rokonaikkal, a roxlánokkal együtt. Róma a közép- és al-dunai tartományok együttes haderejével lett úrrá rajtuk. Vereségüket követően fél évszázadig békében éltek. Az aquincumi *legio II Adiutrix* szarmata tolmácsot (*interpres Sarmatarum*) is foglalkoztatott a korban. Pesti oldalon a Rákos-patak völgye kistérségi régészeti leletei erős határmenti kereskedelmi tevékenység kibontakozását mutatják. Ezt leginkább a *terra sigillata* edények illusztrálják, de a provinciából származó egyéb római export tárgyak száma is megnöveke-

2. kép: Budapest területe az ókorban (Nagy Margit 2023 és a Budapesti Történeti Múzeum 2025. évi kiállítási térképei nyomán)

3. kép: Korai szármata aranytárgyak
Dunabarsztaból: nemzeti ségelyes (tamga) lemez
domborított állatalakokkal és bronzlemezről
domborított lőfej
(MNM ltsz. RT-GSZ 17/1948.1-3.;
fotók: Vágó Ádám, rajzok: Vaday Andrea)

4. kép: Állatnyomos római tetőfedő téglá (tegula)
névrövidítésként értelmezhető MARTI bélyeggel
(MNM ltsz. RT-RO 59/1848.3 = 67.72.1.;
fotó: Jaksity Iván)

5. a–b kép: Suetrius Sabinus császárbeltyettes (index vice Caesaris) és Pannonia Inferior helytartója oltárjai
(MNM ltsz. RT RKGy RD 3. és RD 33.; fotók: Ortolf Harl)

dett a szarmata Barbaricumban. A birodalom kikötőket és állandó hidakat is létesített Traianus (98–117) korától a Dunán. Nagyjából a mai hidaknak megfelelő helyeken álltak, ahol szűkebb a meder, délről, Albertfalvától az Óbudai-sziget csúcsáig több ponton. A mai pesti külső kerületek és azokon túl, Vecsés, Üllő térségében több tíz hektárnyi területre kiterjedő, 2–4. századi szarmata településhálózatot tártak fel. A 166–180 között zajló markomann-szarmata háborúk után a győztes megtiltotta a jazigoknak a Duna megközelítését, utána a településeik egy ideig a szabott sávon kívülre estek. A jobb parti erődök közé, s helyenként a bal partra is Commodus (181–193) őrtornyokat (*burgi*) építtetett a feliratokon ‘bűnözőcskéknek’ (*latrunculi*) nevezett szarmaták átkelésének megakadályozására. Az őrtoronylánc sávja áthaladt a mai Budapest területén, több már nem létező dunai szigeten is, ezek egy része ma szintén pesti területre esik. Például a Magyar Tudományos Akadémia palotája telkének közelében két római őrtorony is állt. (2. kép)

A 3–4. századokból több római-szarmata háborúról is szólnak a források, amelyek általában rövid ideig tartottak, és római győzelemmel végződtek, a *victoria Sarmatica* köriratos érmék és a császárok Sarmaticus maximus győzelmi jelzői szerint. A 258–260-as, tartomány-szintű pusztítást végző betörés a jazigok és a hozzájuk települt testvérnépük, a roxolánok közös akciója volt. A korszakban a római bosszúhadjárat kelet felé többnyire Aquincumból indult ki és pesti területen haladt át. Egyébként békés viszonyt ápolt a Római Birodalom és a Szarmata Barbaricum. Róma átadta a gyorskorong használatának tudását, a szarmaták pedig gabonát és élőállatot szállítottak a provinciába. A régiót több kereskedelmi útvonal szelte át, ezekből csak Aquincum közvetlen előteréből pesti területen át négy indult ki, három kelet, egy észak felé.

A népvándorlás kibontakozásakor a terving gótokkal kötött szövetséggel Róma megerősítette az al-dunai régió előterét, ugyanekkor Pannonia keleti-északkeleti előterét is. A 4. századon végighúzódó folyamatban I. Valentinianus kora (364–375) volt a kiemelkedő periódus. A szarmata szállásterület határain többsávós sáncrendszert (Csörsz-árok) alkottak, melléje őrtornyokat telepítettek. Nagy méretű erődöt akartak építeni a mai Göd területén, ‘mintha római föld lett volna’, ami a szarmaták fegyveres tiltakozása miatt nem készült el. A császárt Ammianus Marcellinus szerint *marha!* (‘dicső halál’) csatakiáltást hallatva akarták megölni. A rómaiak a jobb parti erődvonalat sűrűbbé tették, a bal parton ellen- és kikötőerődöket (nógrádverőcei típus), a hátszágban belső erődöket építettek a Dunától a Drávaig, a Tokod (Gardellaca/Cardabiaca) és Drávaszabolcs/Donji Miholjac (Magniana/Marinana) végpontok által jelzett Észak-Dél irányú sávban. Budapest területén két bal parti erődöt építettek, közülük őrtornyokat emeltek. Contra Aquincumot a Hajógyári-szigettel szemközt a Rákos-patak torkolatánál (XIII. ker., Dagály fürdő), Trans Aquincumot a Gellért-heggyel szemben, az Erzsébet híd pesti hídfőjénél (V. ker., Eskü- vagy Március 15-e tér). Contra Aquincum romjai közül került elő másodlagos helyzetből egy MARTI bélyeges téglá (4. kép), a falakból pedig több feliratos oltár, közülük kettőt Svetrius Sabinus császárhelyettes (*index vice Caesaris*) és Pannonia Inferior helytartója (214–217) állíttatott az eredetileg a Genfi-tó partján tisztelt hazai isteneinek (5. a–b kép). Trans Aquincum területéről került elő egy aranyozott ezüstlemezzel borított és féldrágakövekkel díszített főtiszti vassisak (6. kép), valamint a falak romjaiból több másodlagosan felhasznált faragott és feliratos köemlék is, köztük Marcus Aurelius (161–180) életnagyságú szobrának feje is (7. kép). Az erődök

6. kép: Késő római főtiszti sisak az Eskü (Március 15.) térről (MNM ltsz. RT-RO 110/1899.;
fotó: Dabasi András)

7. kép: Marcus Aurelius császár életnagyságú szobrának feje (BTM ltsz. AM 64.11.136.;
fotó: Komjátby Péter)

8. kép: Római vagy reneszánsz kori női márványszobor feje (MNM ltsz. RKGY 116/1887.2.; fotó: Dabasi András)

nevében római nézőpontból a *contra* a szembenit jelölte, a *trans* a túlit, a *limes* mentét az útfőtől (*caput viae*) nézték. Ezt támasztja alá Trans Aquincum másik neve, a ‘*contra Teutanum*’ is a 4. századi *Notitia Dignitatum*ban, ha a Gellért-hegy volt a római kori ‘*mons Teutanus*’. Szarmata katonák a római hadrendben is helyet kaptak. A 2–4. századokban több csapatban is szolgálták Rómát, illetve bevándorlóként is előfordultak birodalmi területen.

A hunok megérkezése a 4. század végén, az 5. század első felére nemcsak a dunántúli római fennhatóságot szüntette meg, de a bal parti területeken élt szarmatákat is elsöpörte. A Magyar Tudományos Akadémia palotájához közeli terület kiemelkedő leletei közé tartozik a fentiekben említettek mellett az a kvalitásos, fehér márványból faragott közel életnagyságú női fej (8. kép),

amely a Parlament alapozásakor került elő. Római kori Hygieia szoborként szerepel a Magyar Nemzeti Múzeum nyilvántartásában, de reneszánsz kori is lehet. Ha római kori, úgy a gyógyistennő szobra valamelyik Duna-szigeti termálforrás, illetve egy fürdőépület kontextusában állhatott.

Bibliográfia

Alföldi András: A pesti oldal új urai. A szarmata jazigok. In: Szendy Károly (szerk.): *Budapest története I.* Budapest, 1942. 172–235.

Gabler Dénes: Az első aquincumi castellum építésének történeti háttere. *Ókor* 22. 2023. 2. 69–81.

Havassy Péter. Gyula (szerk.): *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön.* (Gyulai katalógusok 6.) Gyula, 1998.

Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: „...aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.”: Egy elfelejtett nép, a szarmaták. (A Jósa András Múzeum Kiadványai (74.) – Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 5.) Nyíregyháza–Szeged, 2018.

Kovács Péter (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae. Az antik Pannonia forrásai I–X.* Budapest, 2003–2025.
Kovács Péter: *Fontes Sarmatarum in Hungaria habitantium – A magyarországi szarmatákra vonatkozó antik forrásaink.* (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 51.) Budapest, 2022.

Mráv Zsolt: Castellum contra Tautantum. Zur Identifizierung einer spätrömischen Festung. In: Szabó, Ádám – Tóth, Endre (Hrsg.): *Bölske. Römische Inschriften und Funde.* (Libelli Archaeologici ser. Nov. No. II.) Budapest, 2003. 329–376.

Nagy Lajos: *Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse.* Budapest, 1946.

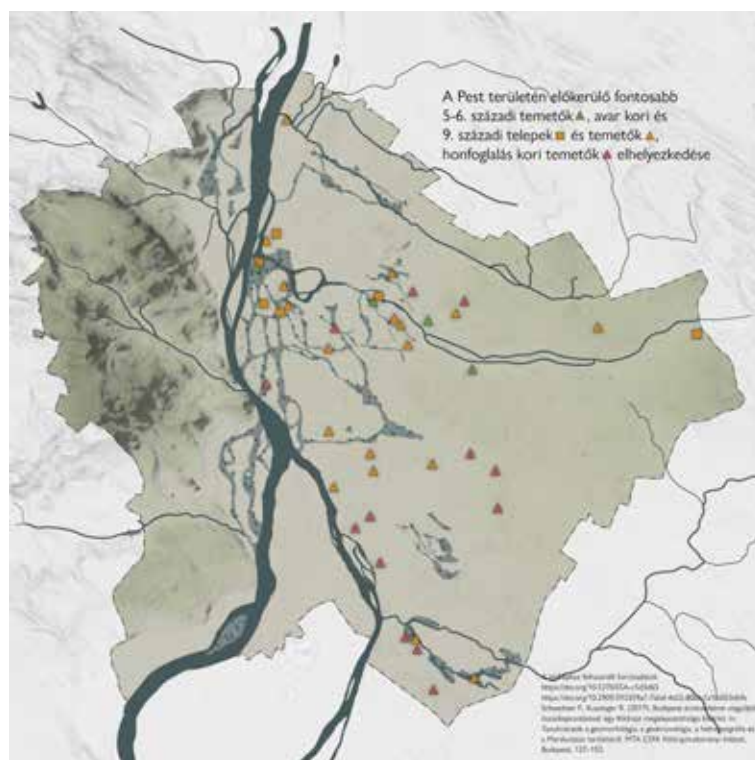
Vaday Andrea – Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria – Márkus Gábor: IX. A római kori Barbarikum. In: Visy Zsolt – Nagy Mihály – B. Kiss Zsuzsa (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest, 2003. 263–280.

Pest a népvándorlás korában

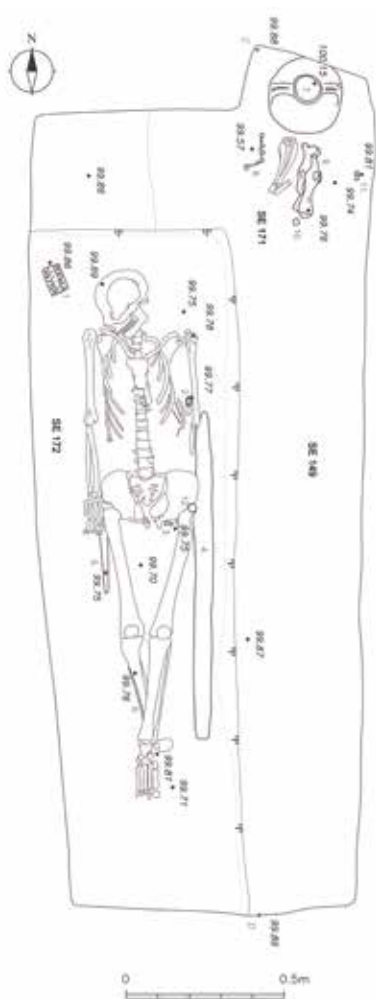
Vida Tivadar

Az MTA palota telkéről és közvetlen közeléből nem ismert népvándorlás kori (Kr. u. 400–1000) leletanyag, ezért a korszak történetének írásakor a távolabbi vidék adataira támaszkodhatunk. A népvándorlás korában e térség is népek és kultúrák találkozhelye volt (**1. kép**). A mai Pest területén a 4–5. század fordulójától a hunok elől menekülő barbár népcsoportok (vandálok, szvébek, gótok, alánok) rövid megtelepedésével, átvonulásával számolhatunk, amelynek során meghatározó szerepet játszottak a fontosabb dunai átkelőhelyek a Rákos-, a Szilas- és a Gyáli-patakok mentén. Az 5. század első évtizedeiben a Duna mentén csupán néhány vízparti szakasz volt lakott, az élet a Rákos-patak menti homokdombokon folytatódott. Egyes újonnan érkezett barbár csoportok Aquincummal szemben telepedtek le, és eleinte, mint *foederati*, igyekeztek szövetségre lépni a rómaiakkal, ideig-óráig biztosítva a *limes* védelmét. E csoportok rövid idejű tartózkodására kevés települési nyom utal, a korszak tanúi a magányos vagy kiscsoportos temetkezések.

Az aquincumi legiotáborral átellenben fekvő, Rákos-patak menti római kori erőd (*Contra Aquincum*) déli falán kívül (XIII. ker., Népfürdő u. 47.; XIII. ker., Bodor u. 7.) három kora népvándorlás korra keltezhető temetkezés került elő (**2–3. kép**). Az ott eltemetett 50–60

1. kép: Népvándorlás kori lelőhelyek Pest területén (Kr. u. 400–100) (készítette: Imre-Horváth Sándor és Kolozsvári Krisztián, BTM Aquincumi Múzeum)

2. kép: Kaukázusi eredetű fegyveres férfi sírja, 5. század első harmada, Budapest–Népfürdő utca 47. (Mészáros Boglárka, *Archaeologiai Értesítő* 2024.)

3. kép: Csatok, fegyveres férfi sírjából, 5. század első harmada, Budapest–Népfürdő utca 47. (BTM Aquincumi Múzeum; fotó: Szilágyi Nóra)

éves harcos É–D-i irányítású sírjában a temetkezési rítus és a tárgyak (kard, lovaglőostor) egy része keleti sztyepei kapcsolatokról árulkodnak, aktív lovas életmódjára a férfi medence- és combcsontján található kopásnyomok utalnak. A sírba tett korsó és üveg pohár, a kétsoros fésű azonban provinciális eredetű szokásokra, vagyis a rómaiakkal való kapcsolatra mutatnak. A harcos a Kelet-Európából érkező népességhez tartozhatott, ugyanis genetikai rokonságot mutat a kaukázus vidéki népességgel (G2a1a1a haplocsoport), ami alapján felvetődött esetleges alán eredete. A rangos harcos kíséretével együtt először feltehetően a rómaiak szövetségese volt (*foederatus*) Aquincum előterében, de a politikai változások következtében később a hun hatalmi elit tagjai közé kerülhetett.

Pest területéről ismerünk még néhány, a hun megszállás előtti időszakra keltezhető, a menekülő népekhez köthető, magányos temetkezést. A Rákospatak északi partján (X. ker., Keresztúri út 162.) egy 20–25 éves férfi D–É-i tájolású sírja került elő, nyakában aranytorquest (nyakpercet) viselt patkó alakú függővel, felső testen egy félhold alakú bronzfibula lehetett, feje mellett pedig egy besímitott anyagedény. Sashalmon (XVI. ker., Zalavár utca 7.) egy 45–50 éves, rangos nő DK–ÉNy-i tájolású temetkezését tárták fel. A nő magas társadalmi helyzetére a túlnyomó részt borostyán- és kalcedonyöngyökből álló, értékes nyaklánc utal. A sírba tett ételmelékletet tartalmazó szűknyakú edény pedig keleti germán jellegű temetkezésre vall.

A keleti eredetű hunok mindmáig egyetlen képviselője Pest területén egy ÉK–DNY irányú sírban magányosan eltemetett, europa-mongoloid vonású fiatal férfi, akinek sírját Zuglón (XIV. ker., Vezér út) találták. Sztyepei szokás szerint sírjába helyezték hátraslova levágott fejét, a lószerszámot, valamint apotropaikus célból egy bronzcsengőt és egy vasharangot. Övét aranyrekeszes, ékköbetétes vascsat zárta, ruháját gránátlapokkal ékesített aranylemezek

4. kép: Eredetileg diadémához tartozó, gránátlapokkal díszített aranylemez rubadísz, 5. század középső harmada, Budapest–Zugló, Vezér út (BTM Aquincumi Múzeum; fotó: Szilágyi Nóra)

díszítették (4. kép). A férfi genetikai állománya a Mongólia területén fennállt Xiongnu birodalom időszakából származó genomok egy részével mutat szoros kapcsolatot.

Attila halála után a hun uralom végleges bukását jelentette a nagy király fiainak elűzése. Ezután a Kárpát-medence germán királyok uralma alá került. A Duna–Tisza között részben tovább éltek a szarmaták, részben a germán szkírek telepedtek le, de ebből az időszakból nem rendelkezünk Pest területéről leletanyaggal, sőt a 6. századból sem, amikor a térség a langobardok pannoniai és a gepidák Tisza-vidéki királysága közötti határterület része lett.

A Kárpát-medencét 568 után elfoglaló és a Keletrómai Birodalom ellen támadó avarok egyik korai katonai központja a Csepel-sziget északi részén sejtethető, mert itt temették el díszes, aranylemez borítású, keleti típusú kardja alapján az avar elit egyik tagját. Genetikai adatok is bizonyítják, hogy a 45–50 éves, mongolid vonású előkelő az avarság belső-ázsiai eredetű vezető rétegéhez tartozott (Y haplocsoportja: N1a1). Angyal földön (XIII. ker.) a Tüzér, illetőleg Üteg utcák mentén építkezés során feltehetően sírokból előkerült, aranyból készült, 6–7. századi, gömbös és piramis alakú csüngődíszes fülbevalók a Baján kagán korának gazdagságára utalnak. A közösség egykori települése a Hajógyári-sziget irányába, a Rákos-patak mentén, a dunai átkelő pesti hídfőjének közelében lehetett, ám az itt felfedezett településnek egyelőre az avar kor második felére keltezhető részét tárták fel. Ismertek az avar korból a megyeri révátkelőhelyhez, illetve az oda vezető úthoz igazodó temetők és települések is.

A 7. század második felétől a külső katonai vereségek után a Kárpát-medencében végleges letelepedésre kényszerülő, a zsákmány helyett a belső erőforrások kiaknázására szoruló avarság több helyen is megtelepedett a mai Pest területén. A Tihanyi téren (XIV. ker.) feltárt temetőt a 8. században is használták. Egyik sírjában a nagyszentmiklósi kincsben is megtalálható kehelytípus két ezüst változata volt, az egyik talpán karcolt írásjelekkel (5. kép). A Népstadion (XIV. ker.) mellett feltárt temetőrészt ugyancsak a 7. század utolsó évtizedeiben nyitották. A jómódú közösségre szalagfonatos varkocsszorító, aranyozott, indadíszes öv és ruhadíszek utalnak. A rákosi Ejtőernyős toronynál előkerülő (X. ker.) temető aranyozott öntött övdíszein a futó oroszlánok és a poncolt háttérű palmettás inda a mediterrán-bizánci kulturális kapcsolatok bizonyítékai (6–7. kép). Több temető helyezkedik el a pesti révhez vezető útvonal, és főként ennek Csepel-szigeti leágazása mentén. A 8. század közepétől egy nagyobb közösség élt a mai Wekerle-telep (XIX. ker.) területén, öntött övgarnitúráik, ékszereik stílusa már a 8–9. század fordulójára tehető, az egyik itt előkerülő csattesten egy sas egyedí ábrázolása látható. A Jakab József utcai és a Váci úti (XIII. ker.) avar kori településrészletek a kerámiaanyag alapján az avar kor második felére keltezhetőek. Az avar kori

5. kép: Ezüst kelyhek avar kori sírból, 7. század második fele, Budapest–Tibany tér (BTM Aquincumi Múzeum; fotó: Szilágyi Nóra)

6. kép: Aranyozott, öntött bronz, griffes övveretek, 8. század, Budapest–Rákospalota (BTM Aquincumi Múzeum; fotó: Szilágyi Nóra)

település vége ebben az esetben is nehezen határozható meg, Pest területéről nem ismerünk biztosan a 9. századra tehető települést, de feltételezhetjük, hogy az avar népesség egy része helyben maradt és megérte a magyarok bejövetelét.

A honfoglaló magyarok települési stratégiájában Pest térségében is fontos szerepet kapott a természetföldrajzi környezet, a Csepel-sziget és a dunai átkelőkhöz vezető úthálózat. A lelőhelyek a Duna és mellékvizeinek áradásától mentes homokdombokon található, amelyeken a 10. század első felében kis létszámú, lakhelyüket gyakran változtató közösségek sírjai,

temetői ismertek. A Károlyi-kertben (V. ker.) egy nagyobb köznépi temető 7 sírját tárták fel, a leletanyagból a nyitott hajkarika és a sodrott nyakperec 10. századi. A korai temetőkre jellemzők a gazdag mellékletekkel ellátott női sírok, ilyenek kerültek elő Rákospalotán (XV. ker.) jó minőségű, aranyozott ezüstcsüngős kaftánveretekkel és az egykori Ehmann-telepen (XVI. ker., Petőfi u.) ezüst karpereccel, ezüstlemez ruhadísszal, zablával, kengyelpárral. Egy pestlőrinci (XVI–XVII. ker.) gazdag női sírból áttört növényi mintás ezüst hajfonatkorong ismert. A gazdag nők társadalmi súlyát mutatja, hogy temetkezéseikbe lószerszám is került. A 10. század második felében, Taksony fejedelem (955–972 körül) uralmának időszakában a térségben nagyobb népmozgások, telepítések zajlottak le, és különböző kulturális gyökerű közösségek jelentek meg. Pestlőrincről több lovassír is ismert, az egyiket II. Lothár itáliai király (945–950) dénárja keltezi, amely egy itáliai hadjáratban részt vett személyre utal. Egy másik magányos pestlőrinci sírban aranyozott ezüst övveretek (8. kép),

7. kép: Aranyozott, öntött bronz övdíszek és szíjvégek oroszlán ábrázolással, 8. század, Budapest–Rákospalota (BTM Aquincumi Múzeum; fotó: Szilágyi Nóra)

8. kép: Aranyozott, ezüst öntött és vésett, palmettamintás csat, övdísz és szíjvégek, 10. század, Budapest–Pestlőrinc (BTM Aquincumi Múzeum; fotó: Szilágyi Nóra)

bronz berakásos szablya, aranyozott ezüst kantárveret, valamint lócsontok és körte alakú kengyelpár volt. A nyugati „kalandozó” hadjáratok hatására a honfoglalás kori leletanyagban megjelentek a nyugati típusú fegyverek, lószerszámok és érmék. A Mexikói úton (XIV. ker.) a 10. század második felében kétélű kardjával (9. kép) temettek el egy férfit, akinek a sírjából ezenkívül bronzcsatok és lócsontok maradtak fenn. Az Erzsébet híd építésekor a Dunában is találtak egy ezüsttel, vörösréz berakással díszített markolatú és keresztvasú nyugati típusú kardot. A Dunából mederkotrásakor előkerült, arannyal és niellóval díszített, a viking Ringerike stílusú palmettamintás lándzsa az államalapítás körüli időszak nemzetközi kapcsolatairól tanúskodik. Egy Soroksáron (XXIII. ker.) feltárt, gazdag kiscsaládi temető mutatja, hogy még a 10. század végén, a 11. század elején is számolhatunk szállásváltó csoportokkal.

A 10. század végétől kialakuló, nagy sírszámú temetők már nagyobb letelepedett közösségekre utalnak, amelyek változó szokásai (pl. csökken a sírmellékletek száma) a honfoglaló társadalom szerkezetében az államalapítással, a kereszténység felvételével járó mélyreható átalakulásokat jeleznek.

9. kép: Kétélű vaskard, 10. század második fele, Budapest–Mexikói út (BTM Aquincumi Múzeum; fotó: Szilágyi Nóra)

Bibliográfia

- Bencze Zoltán – Szigeti Judit: A Pesti-síkság honfoglalás és kora Árpád-kori temetői (Soroksár, Pestszébet, Kispeszt–Pestszentlőrinc és a Csepel-sziget). *Budapest Régiségei*, 48. 2015. 129–130. 20–21. kép
- Irásné Melis Katalin: *Adatok a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéhez*. Budapest, 1983. [1985] (Monumenta historica Budapestinensia 4.)
- Fodor István – Révész László – Wolf Mária – M. Nepper Ibolya: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996.
- Mészáros Boglárka: Népvándorlaskor. In: Tóth Farkas Márton (szerk.): *Múltbéli utazás a kertek alatt. A XVI. kerület régészeti emlékei az őskortól a népvándorlás korig*. Budapest, 2022. (Kertvárosi Helytörténeti Füzetek 57.) 90–92. 42–44. kép
- Mészáros Boglárka – Türk Attila – Mende Balázs Gusztáv – Gyuris Balázs – Heltai Botond István – Szécsényi-Nagy Anna: Előkelő hun kori temetkezés Budapestről, egy késő római erődfal árnyékából. Biorégészeti adatok a Kárpát-medence hun megszállásának korai szakaszához. *Archaeologiai Értesítő*, 149. 2024. 269–291.
- Mészáros Boglárka: Népvándorlaskor. In: Gellért Lajos – Ladányi Zsolt – Pappné Vőneki Erzsébet (szerk.): *XIII. kerület. Kezdetektől napjainkig*. Budapest, 2025. 16.
- Nagy, Margit: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest*. Budapest, 1998. (Monumenta Avarorum Archaeologica 2/1–2.)
- Nagy Margit: Kora népvándorlás kori sírleletek Budapest területéről (Grabfunde aus der frühen Völkerwanderungszeit im Gebiet von Budapest). *Budapest Régiségei*, 40. 2006. 95–155.
- Nagy Margit: A Hun-Age Burial with Male Skeleton and Horse Bones Found in Budapest. In: Florin Curta (szerk.): *Neglected Barbarians. Studies in the Early Middle Ages*, 32. 2010. 137–175.
- Paulsen Péter: *Magyarországi viking leletek az észak- és nyugateurópai kultúrtörténet megvilágításában*. (Archaeologia Hungarica 12.) Budapest, 1933.
- Révész László: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Szeged–Budapest, 2020. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13.)
- Szendy Károly (szerk.): *Budapest története II*. Budapest, 1942. 799.

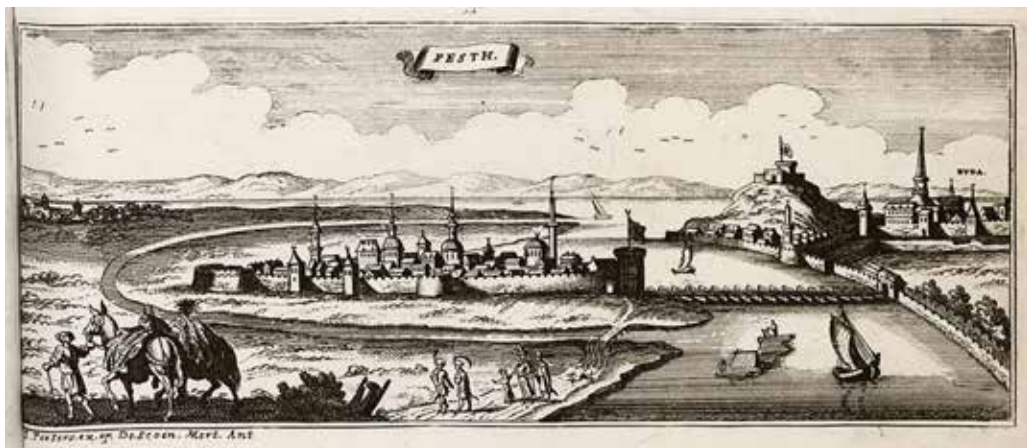
A középkori Pest északi részének településtörténete

Horváth Viktória

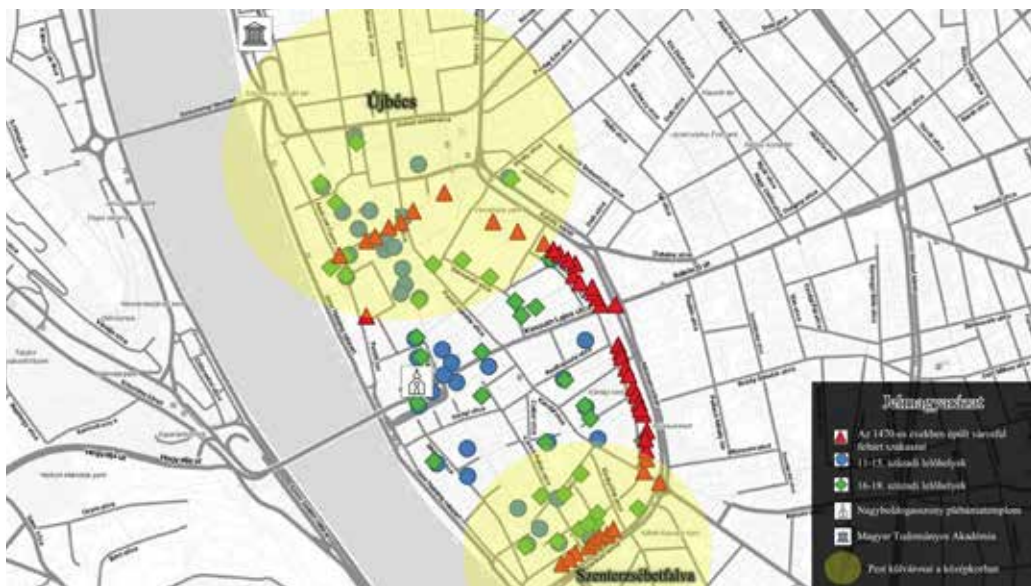
Az Akadémia Székháza ma a pesti belváros hangsúlyos eleme, helye a középkorban azonban a fallal övezett Pest városán kívülre, gyéren lakott területre esett, ahonnan ezidáig sem Árpád-kori, sem pedig késő középkori régészeti leletet nem ismerünk (**1. kép**). Feltételezések szerint a késő középkori pesti városfal által kettészelt, Árpád-kori eredetű Újbécs faluhoz tartozott e terület, távol a Pest város központját jelentő Nagyboldogasszony-plébániatemplomtól és a mellette elterülő piactértől, de viszonylag közel a Duna évezredes víziútján a budai oldalról átvezető pesti révhez, amelyet 1046-ban, a Gellért és püspöktársai vértanúságával járó pogánylázadás idején említettek, de Kézai Simon szerint a honfoglaló magyarok is itt keltek át Pannoniába (**2. kép**).

Pest (amelynek szláv eredetű neve éppúgy kemencét jelent, mint a német Ofen névváltozat) a 13. század első felében már városias település volt, első – később megsemmisült – kiváltságlevelét feltehetően 1231-ben nyerte II. András királytól, melyet IV. Béla újított meg 1244-ben. Pest a 15. század elejéig jogilag Buda „külvárosaként” működött, bár már 1326-ból van adatunk városi jegyző működésére. Egy későbbi, 1499-ben átrúrt oklevélben említik Pest városkönyvét is („*ex libris civitatis Pestiensis*”), s az ez alapján kiállított okmányokat a tárnoki szék elfogadta. Pest zömmel német ajkú polgárainak vezetője, Werner comes az Újbécsnek nevezett településrészen palotát épített (a mai Vigadó környékén), ahol a IV. Béla rendeletére elszállásolt Kötöny kun királyt és kíséretét 1241-ben a feltűzelt magyar és német tömeg meggyilkolta.

A tatárjárás idején (1241–1242) Pest városát még nem övezte kőfal, lakói és a tatárok elől ide menekülőök a település köré árkot ástak, a félig kész erődítmény azonban nem tudott ellenállni a tatároknak, akik itt állítólag 100 000 embert gyilkoltak le. A kutatások szerint a tatárjárást követő topográfiai újrendeződés alapját a Dunával párhuzamosan futó út

1. kép: Jacob Peters: *Korte Beschryvinghe, Ende Aen-Wysinghe der Plaetsen in desjn Boeck, met hunnen teghenwoordigen Standt, pertinentelijckc nytghebeldt, in Oostenryck, Antwerp, 1696.* (OSzK App. H. 2359.)

2. kép: Árpád-kori, késő középkori és kora újkorai lelőhelyek Pest területén (készítette: Horváth Viktória)

képezte, amelyre merőlegesen több kisebb utcát alakítottak ki a révkikötők és a város összeköttetése érdekében.

Újbécszet (*Wybech vacuum cum palatio*) 1268-ban lakatlan földként említették, ahol egy palota állt; 1278-ban egy dunai halászhely/halastó is tartozott hozzá (*Nova Bech cum piscatione in Danubio*). A területet ugyan IV. Béla 1268-ban a margitszigeti domonkos apácáknak adományozta, de birtoklásáért a pesti polgárok hosszú küzdelmet folytattak. Az ezt lezáró, 1281. évi tárnokmesteri döntés és határjárás szerint Újbécsnek a nagy árkon (a tatárjárás idején kiásott városárkon) belüli része Werner palotájával együtt Pest része maradt, míg az ezen kívüli rész az apácáké lett, ahol egy kis domb is állt a pogányok sírjaival (*monticulum ... ubi et antiquitus fuerunt sepulcra paganorum*). Ez utóbbi részletet a kutatás úgy értelmezi, hogy Pest régi mohamedán (böszörmény) kereskedőit, akiket Anonymus leírása szerint még Taksony fejedelem telepített ide, és itt kiterjedt pénzügyi tevékenységet folytattak (pénzváltás, vám-szedés) és kiemelkedő mennyiségű adót fizettek a királynak, a bajor telepések térnyerése nyomán az Újbécs városrészbe szorították ki.

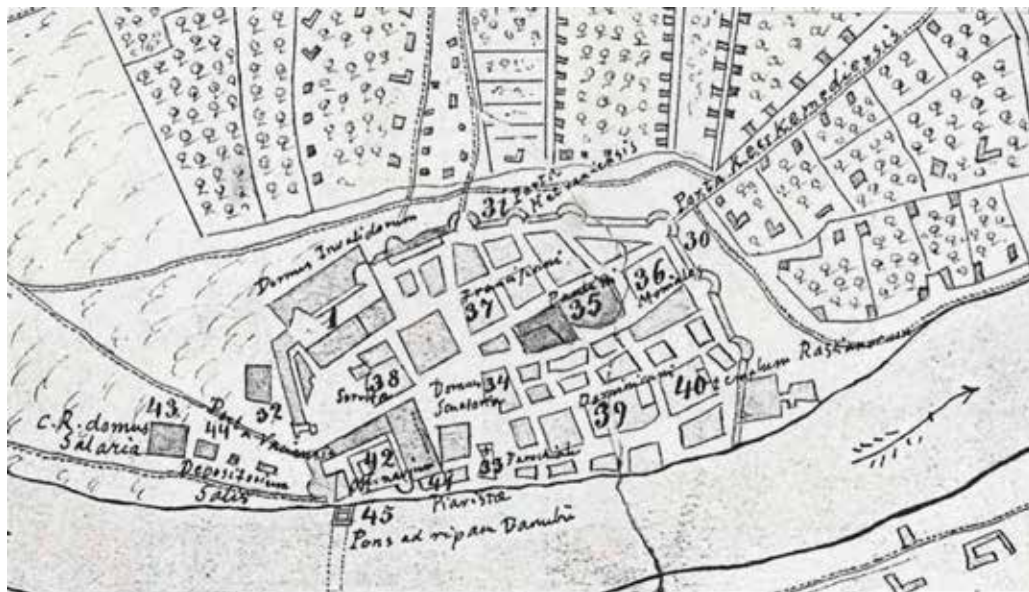
Pest város korabeli utcaszerkezete és kiterjedése sajnos nem ismert; feltételezett 13. századi kő városfaláról régészeti bizonyítékkal nem rendelkezünk. A város középkori topográfiáját a fennmaradt írott forrásokban előforduló épület- és helynevek, a szórványosan előforduló foglalkozásnevek és régészeti leletek segítségével lehet hozzávetőlegesen rekonstruálni, korabeli térképek vagy látképek nem maradtak ránk, a legkorábbiak a kora újkor folyamán keletkeztek (3. kép). Forrásérték szempontjából jelentősnek tekinthetőek a céhlevelek fejlécein megjelenített látképek, amelyek pontosabb képet festenek a városról, mint más forrástípusok.

Pest város előnyös földrajzi adottságainak köszönhetően a középkor folyamán fejlett kereskedelmi és ipari központtá vált. A Hunyadi Mátyás emeltette, kőből épült városfal

nyugati, több kapuval (Budai-, Bécsi-, Felső- vagy Váci-kapu) megszakított szakasza a mai Deák Ferenc utcában futott végig, s a Vigadó tér közelében állt Duna-rondellában végződött. Az Akadémia Székháza ettől mintegy 550 méterrel északra fekszik, amely a késő középkorban is a városfalon kívüli, külvárosi terület volt, amelynek jelentőségét a Duna közelsége, illetve a Vác felé vezető kereskedelmi út adta.

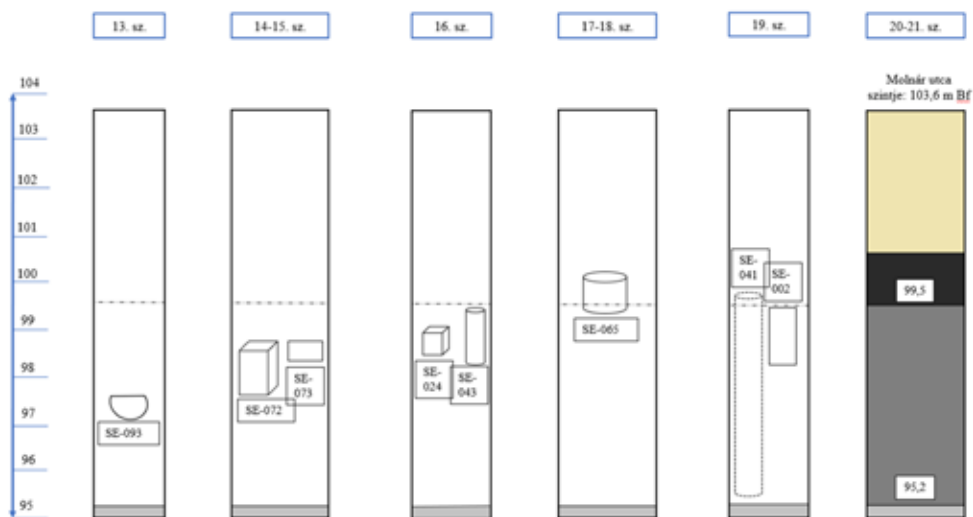
A középkori Pest városának kutatási szempontból rendkívül izgalmas szelete a Duna-part. Itt volt többek között a távolsági közlekedés kiindulópontja, itt zajlott a vízi úton érkező áruk átvétele, és itt rakták le a lakossági hulladékot is. Ebben a vonalban feltételezhetünk egy észak–déli irányú, főbb közlekedési útvonalat is. A pesti városfalon kívüli, északi területen a 17–18. század folyamán a források alapján hulladéklerakatok, rakodópartok helyezkedhettek el. A folyó sodrása itt kedvezett a hajó kikötésnek, ezért vált a partszakasz hamar a kereskedelem kirakodóhelyévé; a terület rendezésére csak a városfal bontását követően került sor.

A Duna közelsége állandó árvízveszélyt jelentett. Az 1838-as, nevezetes árvízet megelőzően a Duna-medret nem érintette nagyobb volumenű, mesterséges beavatkozás, így bizonyos, hogy az alacsony pesti partok, az évszázadok óta a vízpartra hordott szeméthalmok és a biztonságot adó töltések hiánya gyakran okozott súlyos helyzetet a középkori Duna-part mentén. Az 1838 márciusában súlyos pusztításokat okozó nagy árhullám elvontultát követően jelent meg Balla Károly eszmefuttatása a *Társalkodó* című lap hasábjain, részletesen elemezve az áradás lehetséges okait és a hasonló esetekre vonatkozó jövőbeni megoldási lehetőségeket. Írása fontos forrás a korabeli és a néhány évtizeddel korábbi várostopográfiaira nézve is, hiszen kiemeli a pesti partok alacsony voltát, az évszázadok óta a Molnár utca környékére hordott szeméthalmot, a biztonságot adó töltések hiányát és a

3. kép: Waczpaur Lénárd: *Mappa universalis territorii Regiae Liberaeque Civitatis Pestiensis. 1764.*
(BFL XV.16.b.221/cop5.)

folyamatosan a víz felé terjeszkedő házcsoportok veszélyes voltát. Érdekeség, hogy a középkori városfal általa ismert vízparti vonalát is pontosan leírta.

4. kép: Járószintek változása a Molnár utca 7–9. leőhelyen (készítette: Horváth Viktória)

5. kép: Egymást fedő iszaprétegek a Molnár utcában (fotó: Horváth Viktória)

6. kép: Vasalt végű facölöp a Molnár utcából, amely feltehetően partmegerősítésre szolgált
(fotó: Horváth Viktória)

Az áradások régészeti nyomait a pesti belváros déli részén elhelyezkedő Molnár utca 7–9. lelőhely feltárásakor is sikerült megfigyelni. A területen a 13. és a 20. század között mintegy 8 méterrel emelkedett a járószint, amelyet jelentős részben az áradások által hátrahagyott iszaprétegek okoztak (4–6. kép).

Az áradások mellett a (víz)szintváltozások kapcsán fontos adalékokkal szolgálhat egy-egy, írott forrásokból ismert földrengés környezeti hatásainak vizsgálata is. Az egyik vizsgálható esemény 1541. augusztus 21-én történt, melynek epicentruma – a dokumentált észlelések alapján – valahol Pest és Visegrád között lehetett. A jelenségről Bornemisza Péter író és lelkész beszámolóját olvashatjuk, aki személyes emlékeit jegyezte fel az aznapi eseményekről, a földrengés mellett egy részleges napfogyatkozásról is (*Hatod Ielről monda: Es lefnec Föld indulasoc bizonyos helyeken. Ez ackoris meg lett midőn Christus nrunc Lelket ki boczatta, es halottaibol fel tamadot, Es az vtannis. Mi időnkbenis Buda veşedelme előtt az Nap annira el vezette fenyet, hogy deelbe az Czillagokat latnac, es olly föld indulas lett, hogy az polczrol az fazokac le hulnanac, es az tornyokis romlanac, ottis Budan és Pesten az en házamba*).

Bő harminc évvel később, 1578 pünkösdhétfőjén hatalmas földrengés rázta meg Budát (és Pestet). Egy, az eseménnyel egykorú leírás alapján több száz lakóház dőlt össze és fontos egyházi, állami épületek szenvedtek jelentős károkat. Az említett rengések régészeti nyomait Pesten elsősorban a belvárosi plébániatemplom feltárási megfigyelései, valamint egyéb korabeli, részben feltárt épített emlékek, így a kőből épült városfal vagy lakóházak, egyházi épületek maradványai segítségével lehetne keresni. Ezek mellett más ásatások talajrétegeinek anomáliái, süllyedései jelezhetnék az akár áradásokkal kísért földrengéseket.

Összefoglalva a fentieket elmondható, hogy a középkori pesti Duna-part vonalával, vízszintjével kapcsolatos ismereteink korabeli térképek és leírások híján meglehetősen szórványosak, ám minden újabb adat, ásatási megfigyelés fontos adalékkul szolgálhat a környezetrekonstrukciós és topográfiai vizsgálatok pontosításához.

Bibliográfia

Györfffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor régi székvárosá alakulásáig*. Budapest, 1997.

Írásné Melis Katalin: Pest kialakulása és a középkori város építési periódusai. (Régészeti kutatások Budapest V. kerületében, a belvárosban). *Budapest Régiségei*, 47. 2014. 135–238.

Írásné Melis Katalin: Történeti, régészeti adatok a pesti városfal kutatásához I. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 41. 2016. 41–104.

Írásné Melis Katalin: Történeti, régészeti adatok a pesti városfal kutatásához II. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 42. 2017. 199–280.

Kázmér Miklós – Mohammad Al-Tawalbeh – Győri Erzsébet – Laszlovszky József – Krzysztof Gaidzik: Destruction of the Royal Town at Visegrád, Hungary: Historical Evidence and Archaeoseismology of the A.D. 1541 Earthquake at the Proposed Danube Dam Site. *Seismological Research Letters*, 92/5. 2021. 3202–3214. <https://doi.org/10.1785/0220210058>

Kázmér Miklós – Mohammad Al-Tawalbeh – Győri Erzsébet – Laszlovszky József – Krzysztof Gaidzik: Visegrád pusztulása a török hódoltság előtt – az 1541-es földrengés történeti és archeoszeizmológiai nézőpontból. *Földtani Közlemény*, 153. 2023. 4. 357–373. <https://doi.org/10.23928/foldt.kozl.2023.153.4.357>

P. Horváth Viktória: Kések, olló és sarló a pesti Duna-partról. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2018 [2020], 249–271. <https://doi.org/10.54640/CAH.2018.249>

P. Horváth Viktória: Előzetes jelentés a pesti belvárosi Molnár utca két telkének feltárásáról. *Aquincumi Füzetek*, 2020. 250–262.

P. Horváth Viktória: Reconstructing the riverside of the Danube in the medieval city of Pest. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 74. 2023. 1. 175–185. <https://doi.org/10.1556/072.2023.00012>

Pomázi-Horváth Viktória – Rácz-Szabó Katalin: A Medieval Tannery Workshop from the Riverbank of the Danube. In: *Archeologisch en historisch leer. Bundel van bet tweede Leercongres van de Lage Landen – 25 oktober Delft 2019. Archeological and Historical Leather. Proceedings of the second Leather Conference in the Low Countries – October 25th Delft 2019*. Ed. by Marloes Rijkelijhuizen – Elisabeth de Campenhout – Jeffrey Love. Delft, Archeologie Delft, 2023. 88–94.

Pomázi-Horváth Viktória: *Településtörténet és kézművesség a középkori Pesten. A belvárosi Molnár utca 7–9. feltárása*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 2024, kézirat.

Rácz Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején [Climatic changes in the Carpathian Basin in the Middle Ages]. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 2008. 21–35.

Rácz Lajos – Vadas András: Climatic Changes in the Carpathian Basin during the Middle Ages: The State of Research. *Global Environment: A Journal of Transdisciplinary History*, 6. 2013. 198–227. <https://doi.org/10.3197/ge.2013.061209>

Rózsa György: *Budapest régi látképei (1493–1800)*. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, 1999. <https://doi.org/10.1524/hgjb.1999.1.jg.281>

Rómer Flóris: *A régi Pest*. Pest, 1873.

Kereskedelem és távolsági kapcsolatok a középkori Pesten

Horváth Viktória

A középkori városmagok, mint az árucere színterei kialakulásában mindenkor jelentős szerepet játszottak a szárazföldi és vízi utak. Pest esetében a Duna olyan alapvető földrajzi tényező volt, amely az élet és a kereskedelem alapfeltételeit biztosította a megtelepedők számára. Ehhez járult hozzá a kora Árpád-kor óta gyakran említett pesti rév is, továbbá az a körülmény, hogy itt kelet–nyugati irányú kereskedelmi útvonalak találkoztak. Pest jelentős csomópontja lett az Erdélyből nyugatra tartó sószállító útvonalnak, ahol a kereskedők nagy szerephez jutottak a só árusításában. A város kikötőjét (*portus*) már 1047-ben említették. Vámját II. Géza 1148-ban a budai káptalannak adományozta. A pesti hajósok eredetileg a király szolgálatában álltak, s megőrizték függetlenségüket a későbbiekben is: saját bírójuk vezetésével, elkülönülve éltek. Velük kapcsolatban I. Károly 1326. évi oklevele felsorolja a Dunán szállított, belföldi eredetű alapanyagokat, árukat (a bor és a só mellett vasat, rezet, ólmot, épületfát) (1. kép).

A 12–13. század fordulóján Pestre német ajkú hospesek érkeztek, akik főként távolsági kereskedelemmel és kézművességgel foglalkoztak, 1240-ben egy Henrik nevű harangöntő mester is volt közöttük. Rogerius leírása alapján a tatárjárás idején Pest *nagy és gazdag német város* volt, pontos kiterjedését nem ismerjük, egyedül a templom, illetve egy korai piactér helyzete, valamint a korai városfal megléte tűnik biztosnak. A városba északról és délről érkező, fontosabb utak feltehetően alapvető szerepet játszottak a későbbi utcahálózat kialakulásában.

Országos vásárt Pesten évente két alkalommal, Szent Miklós (december 6.) és Vasas Szent Péter napján (augusztus 1.) rendeztek, amelyeken távolabbi területek, a keleti és délkeleti országrész lakossága is képviseltethette magát. A Vasas Szent Péter napi sokadalmat Zsigmond király engedélyezte; a margitszigeti apácák számára megfizetendő vám elrendelését 1391-ben és 1395-ben is megerősítette.

A pesti polgárok közül a németek többsége posztóval kereskedett (2. kép), a magyarok borral és élőállattal (szarvasmarha, ló, juh) üzlelteltek, és komoly tételt jelentettek a bőripari termékek is, amelyek maradványait a régészeti leletek között is megtaláljuk. A dél-pesti Molnár utca

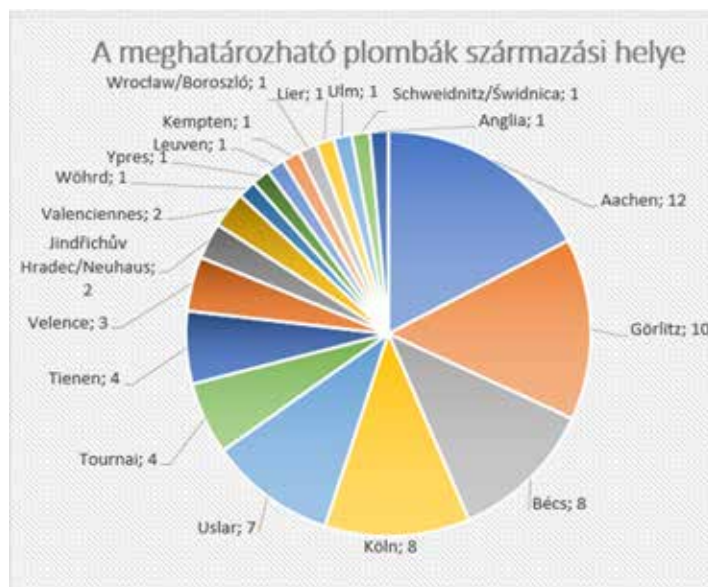

1. kép: Osztrák és német területekről származó mesterjegyes, középkori kések a Molnár utca 7-9. lelőhelyről. (BTM *Középkori Osztály, ltsz.* 2018.63.61., 2018.63.63., 2018.63.68.; fotó és rajz: Horváth Viktória)

2. kép: A Molnár utcai ásatás során feltárt középkori posztómaradványok. (BTM Középkori Osztály, ltsz. n.; fotó: Rácz Katalin és Horváth Viktória)

A teljes mennyiségből 69 lelet egyértelműen beazonosítható (89%), ami országos viszonylatban kiemelkedő arányt jelent. A plombák elő-és hátlapján megjelenő város címerek, ábrázolások alapján döntő többségük a német-osztrák régiókhoz, azaz Aachenhez (12), Bécshez (8), valamint Kölnhöz (8) köthető. Az előkerült plombák hazai viszonylatban jelentős mennyisége érdekes kérdést vet fel. Hogyan lehetséges az, hogy ezen a viszonylag kis területen Budapest eddig ismert legnagyobb számú plombaanyaga került elő? A válasz igen sokrétű. Először is a pesti feltárások leletanyaga jórészt közöletlen, így az esetlegesen előkerült plombákat nem ismerjük, ami miatt a 78 önmagában kiemelkedőnek tűnik. Másrészt – mivel az apró tárgyak szabad szemmel nehezen észrevehetőek – döntően inkább fémkereső használata mellett kerülnek elő az ásatások során. A harmadik ok ismét a terület funkciója lehet: könnyen

3. kép: A Molnár utcai ásatás során előkerült, meghatározható posztóplombák származási helye

7–9. lelőhely feltárása során egy több évszázadon keresztül működő bőrfeldolgozó műhely mellett 78 db, a posztóbálák lezárására és hitelesítésére szolgáló ólomplomba került elő (4. kép), ami országos viszonylatban is jelentős mennyiségnek tekinthető. Változatos származási helyeik jól jellemzik a Magyarországra importált posztó széles spektrumát, egyben Pest város 14–15. századi előnyös gazdasági helyzetét (3. kép).

elképzeltető, hogy a pesti Duna-part ezen szakaszán pakolhatták ki a Nyugat-és Észak-Európából vásárolt textilbálákat, vagyis itt egy kisebb piactérrel számolhatunk, ahol az értékesítés során a plombák meglétével bizonyították a termékek eredetét, majd a megvétel követően levágták azokat.

A pesti posztókereskedelem egyik legismertebb művelője gubacsi Ferenci Gergely bíró volt, aki paraszti sorból emelkedett a pesti polgárok közé, de új státuszában is a Pest környéki juhtenyésztés vezér-

4. kép: A Molnár utcai ásatás során feltárt középkori posztóplombák, válogatás.
(BTM Középkori Osztály; fotó és rajz: Horváth Viktória)

alakja maradt, aki a fennmaradt okleveles adatok alapján juhokat szállított posztó ellenében a pozsonyiaknak.

Az esztergomi Gosztonyi István-féle formuláskönyvben fennmaradt, II. Ulászlóhoz köthető rendeletben olvasható, hogy egy pesti kereskedő elégtételt kíván a németeknek hitelbe adott árukért és marháiéért. A marhavásárokat 1512-ben még a várost övező kőfal egyik bejáratánál, a Hatvani-kapunál tartották, ám egy hatósági rendelettel ez átkerült a Rákos mezejére, az országgyűlés helyszínére, feltehetően az állat- és embertömeggel járó szenny és balesetveszély miatt.

A Duna-parti állat- és árulerakatokról több útleírás szerzője is megemlékezett. Egy 1502-es leírás névtelen, Budán tartózkodó szerzője arról emlékezett meg, hogy *a túlsó parton áll Pest városa, mely sokkal szélesebb Budánál. Itt szokták lerakni az Erdélyből és egyéb fejedelemségekből érkező árukat [...] Pest környéke róna [...] e síkságot gyakran elárasztja a Duna [...]*. Oláh Miklós, II. Lajos király egykori titkára 1536-ban Pestet mint híres, külföldi kereskedők által látogatott helyet jellemezte, legfontosabb kiviteli árucikként a bort jelölte meg. Kiemelte, hogy telente a Duna olyan mértékben befagy, hogy a szekereket is elbírja, tehát a Budával való összeköttetés és árucser ekkor is lehetséges volt.

A távolsági kapcsolatok nemcsak az árucsera lehetséges színterein virágoztak. Pest tág kulturális kapcsolatai elsősorban templomaihoz és kolostoraihoz kötődtek. A Boldogasszony-plébániatemplom papja 1235–1244 között valószínűleg az az Ákos mester volt, akít magas királyi megbízatásai mellett történeti munkássága, a krónikakompozíció szövegének bővítése tett emlékezetessé, tanúskodva egyetemi tanulmányairól, egyházjogi ismereteiről és külföldi diplomáciai megbízatásairól, tapasztalatairól. Az 1230 előtti években épülhetett fel a híres, a tatárjáráskor elpusztult, Szent Antalról nevezett domonkos kolostor, az itt elérhető ismeretek nagy valószínűséggel hozzájárultak Juliánus barát és társai nagy útja előkészítéséhez. A ferencesek Szent Péterről nevezett kolostorát először 1288-ban említették; mindkettő mellett beginaház állt.

A középkori katolikus hitélet és az ezzel összefüggő távolsági zarándoklatok fontos mutatói az olcsó ón-ólom öntvényből készített zarándokjelvények (6–7. kép). Ezek egyrészt tanúsították, hogy birtokosaik eljutottak egy-egy fontos zarándokhelyre, és a hosszú úton – kis füleik segítségével ruhára, kalapra vagy zarándokbotra erősítve – megkülönböztették a zarándokokat a csavargóktól. A zarándokjelvény hazaérkezve is fontos tárgy maradt, amely a

5. kép: A pesti Molnár utcában előkerült zarándokjelvények származási helyei. (térkép: Kevevári Zsolt)

hívők számára egy-egy szent sír vagy tárgy tiszteletét sugározta, ezért esetenként imádságos könyvbe varrták, ház falára rögzítették vagy harangok díszítésére használták őket.

Az okleveles adatokat összevetve kitűnik, hogy a magyar királyok, illetve a 14. századtól kezdve az egyéni zarándoklatot folytatók legkedveltebb úticélja a Szentföld mellett Róma, illetve Aachen volt, később a népszerű kegyhelyek köre kibővült távolabbi területekkel is. Az út megkezdéséhez feljebbvalói engedélyre volt szükség, melyek fennmaradása esetén képet kaphatunk a hazai vonatkozású zarándoklatok jellemzőiről.

A pesti oldalon a már említett Molnár utcai feltárás során került elő 38 zarándok- és világi jelvény, többségük Itáliából (Bari, Lucca) vagy Spanyolországból (Santiago de Compostela) származik (5. kép). Figyelemre méltó, hogy e lelettípus képviselői nagy számban kerülnek elő városzéli vizenyős területeken, ártereken, folyóparton szerte Európában, ami egyfelől a szerencsés lelőköörülményeknek tudható be, másfelől viszont mélyebb okai is lehetnek. A viszonylag kis területen előkerült nagyszámú leletet egy bizonytalan eredetű jelenséggel magyarázhatjuk: egyes kutatók szerint a középkori zarándokok körében elterjedt az a hit, hogy ha a zarándoklatot követően, épségben hazaérkezvén, az útról hozott jelvényt a vízbe dobják, az szerencsét hoz. Források hiányában azonban nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy a fenti darabok egy részét tulajdonosaik elhagyták, avagy éppen szándékosan kerültek a folyóba, mintegy áldozat gyanánt.

Más kutatók úgy vélik, hogy a nagy nehézségek árán, hosszú utazás során megszerzett tárgy személyes értéke több lehetett annál, mintsem könnyedén megváljanak tőle. A felvetés

6. kép: Zarándokjelvény Szent Borbála ábrázolásával. (BTM, *ltsz.* 2018.23.1.;
fotó és rajz: Horváth Viktória)

7. kép: Zarándokjelvény a luccai Volto Santo ábrázolásával.
(BTM, *ltsz.* 2018.23.3.;
fotó és rajz: Horváth Viktória)

jogos, ám feltéve, hogy ugyanazon jelvényből – olcsó tömegáru lévén – egyszerre többet is megvásároltak, az megoldást nyújthatott erre a kérdésre, s csupán az egyik példánytól vettek ilyenformán búcsút. Mindenesetre az a tény, hogy a leletek szemlátomást megrongál(ód)va, összehajtvá kerülnek elő, megkérdőjelezi a becsben tartás jellegét. A közelmúltban végzett kísérletek kimutatták, hogy egy jelvény elkészítéséhez alig egy percre volt szükség, így a kézművesek az öntőforma birtokában akár napi ezret is elő tudtak állítani, így valóban tömeges gyártásról beszélhetünk. A harangokon előforduló jelvények kapcsán ugyancsak elfogadható az a feltevés, hogy a zarándok által hazavitt jelvények egyikét használták fel az öntés során.

Bibliográfia

Benkő Elek: Középkori zarándokjelvények erdélyi harangokon. *Korunk*, 7. 2001. 38–45. <https://doi.org/10.36240/etf-231.01>

Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelődmedencéi*. Budapest–Kolozsvár, 2002.

Benkő Elek: Pilgerzeichenforschung und Pilgerzeichenüberlieferung in Ungarn und in Siebenbürgen. In: *Das Zeichen am Hut im Mittelalter. Europäische Reisemarkierungen*. Ed. by Hartmut Kühne – Lothar Lambacher – Konrad Vanja. Frankfurt am Main, 2008. 167–184.

Nathalie Cohen – Elliott Wragg, (ed.): *The river's tale. Archaeology on the Thames foreshore in Greater London*. London, 2017.

Csukovits Enikő: *Magyarországról és a magyarokról: Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. Budapest, 2015.

Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. In: Gerevich László (főszerk.): *Budapest története. I–V*. Budapest, 1973–1978.

Györffy György: *Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásáig*. Budapest, 1997.

Kenyeres István – Kiss Péter – Sasfi Csaba (szerk.): *Kubinyi András: Tanulmányok Budapest középkori történetéről I. – Várostörténeti tanulmányok 10*. Budapest, 2009.

Kurt Köster: *Pilgerzeichen und Pilgermuscheln von mittelalterliche Santiagostrassen*. Neumünster, 1983.

Mordovin Maxim: Textilvégek védjegyei. *A textiltkereskedelem régészeti emlékei a Magyar Királyság területén*. Budapest, 2018.

Pomázi-Horváth Viktória: *Településtörténet és kézművesség a középkori Pesten. A belvárosi Molnár utca 7–9. feltárása*. Doktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK Régészettudományi Intézet, 2024, kézirat.

Spekner Enikő: Buda és Pest a 11. századtól a 14. század közepéig. In: Benkő Elek – Orosz Krisztina (szerk.): *In Medio Regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén” / Archaeological, art historical, and historical researches „in the middle of the kingdom”*. Budapest, 2015. 485–523.

Spekner Enikő: *Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa?* Budapest, 2015.

Brian Spencer: *Pilgrim Souvenirs and Secular Badges*. (Medieval finds from excavations in London: 7.) London, 2010.

Weisz Boglárka: Vásárok a középkorban. *Századok*, 144. 2010. 1397–1454.

Weisz Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Budapest, 2012.

Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest, 2013.

A pesti Dunapart (1526–1740)

Sudár Balázs

1526. augusztus 29-én a mohácsi mezőn Pest sorsa is megpecsételődött: az oszmán csapatok szeptember 11-én Budára értek, és a flotta segítségével villámgyorsan elfoglalták Pestet is, amelyet néhány nappal később felgyújtottak: a város viszontagságos 160 év elé nézett. Ettől kezdve a kereskedelem helyett a háború lett az élet legmeghatározóbb eseménye, az ostromok, a falak alatt táborozó csapatok látványa gyakorivá vált, ahogy a város újabb és újabb pusztulása is ismétlődő tapasztalat. Pest erődváros lett. 1541-ig, Buda elfoglalásáig a polgárháborús időszakban hol magyar, hol török, hol Habsburg hadak érkeztek a falai alá, s vívtak egymással ádáz küzdelmet, vagy éppen szétlőtték a várost. Ennek eredményeképpen újították meg az erődítéseket az 1530-as évek legvégén, hogy azok azután elsősorban a törököket szolgálják 1541 után, éppen a keresztények ellenében. Az ostromok ugyanis rendszeresek voltak: Pest bevétele Buda elfoglalásának előfeltétele volt. Bár Buda is sokat szenvedett a hódoltság időszakában, de Pest talán még többet. A visszafoglaló háborúk korában a törökök már védeni sem próbálták, 1684-ben és 1686-ban a keresztény hadak közeledésének hírére egyszerűen felgyújtották.

Pest egy erősen vízjárta síkság kisebb kiemelkedéseire épült, ami meghatározta a város kiterjedését: az erődítmény kitöltötte a lehetséges területet, tovább bővíteni, kifejleszteni, újabb védelmi övekkel kiegészíteni nem lehetett. Bár mindvégig megmaradt az egyszerű, egyszeres városfal, amelyet csak csekély mértékben egészített ki egy kisebb

1. kép: Virgöl Solis: Pest ostroma 1542-ben. (MNM TKCs, Irsz. Negatívár 4698-4701.; részlet)

2. kép: Pest látképe. In: Wilhelm Dillich: *Ungarische Chronica*. Kassel, 1606, 42. (OSzK, 236.502.)

3. kép: Pest térképe. In: H. Bredekow: *Grundriss der Festungen von Buda und Ofen bei der Belagerung durch die Bayern, 2. Juni bis 2. September 1686*. (Hessisches Staatsarchiv, Marburg, *Wilhelmsböber Kriegskarten Bd. 6. No. 20.; részlet*)

védelemben megszokott, hatalmas, többszintes ágyútoronyokról egészen a Margit-szigetig hatékonyan belőhető volt a vízfelület. Ezek az erődítmények ma már nem láthatóak, csak régészeti nyomaik maradtak meg: az Ulama pasa által emelt pesti bástyát – amely a mai Türr István utca északi oldalán állt, s amelyben egy dzsámi, muszlim imahely is helyet kapott – 1789-ben bontották le.

A törökök másik nagy vállalkozása a pesti flottabázis kiépítése volt. A Dunán Belgrád és Buda között évente sok száz kereskedelmi hajó ingázott, ezeket egyrészt javítani, másrészt megfelelően védeni kellett. E célokat szolgálta a hajóépítő műhely, amely Pest északi, Duna-parti részén helyezkedett el, körülbelül a mai Vigadó tér helyén. Fontosságát mutatja, hogy komoly létszámú mesterember, 50–60 hajóács és segéd dolgozott benne, ami egy kisebb vár őrségének felelt meg: nem sok ilyen méretű műhely létezett a Duna mellett. A kereskedelmi hajókat magánszemélyek üzemeltették, az összeírásokból számos budai és pesti – muszlim

palánkfal a bástyák között, az erősség meglehetősen ellenállónak bizonyult: a mocsaras terület és a széles várárok komoly védelmet biztosított, s így Pest megfelelő és hozzáértő védelem esetén még birodalmi méretű hadaknak is ellen tudott állni: 1542-ben a Habsburg Birodalom hatalmas hadseregével, 1603-ban pedig – amikor éppen keresztény kézen volt – Jemisci Haszan nagyvezír csapataival dacolt.

A török hódítók legfontosabb közlekedési útvonalának, a hódoltság tengelyének a Duna számított, amely azonban egyúttal komoly veszélyt is jelentett: a keresztény naszádósok bármikor támadást intézhettek a városok ellen, illetve ostrom esetén a vízfelület ideális támadási útvonallá is változhatott. A törökök első dolga ezért a folyó védelmének biztosítása volt: három hatalmas méretű ágyútornyot emeltek a vízparton, egyet-egyét a budai Víziváros déli és északi részén, a harmadikat pedig a pesti városfal északi végénél. A török part-

4. kép: Ludwig Nicolaus Hallart–Michael Wening: *Prospect der Stadt Ofen, wie solche von der Stadt Pest anzusehen* (1684). (OSzK, Régi Nyomatványok Tára, App. M. 95.; részlet)

és keresztény – hajótulajdonos nevét ismerjük. A szállítójárművek nem voltak képesek önálló mozgásra: lefelé az árral haladtak, felfelé pedig vontatták őket, mégpedig emberi erővel: e nehéz feladat ellátása a Dunához közel fekvő falvak lakosságának a kötelezettsége volt. A hadiflottát az állam tartotta fenn, és viszonylag nagynak számított: 20–25 hajóból állt, amelyeket 20–30 evezős hajtott, akik maguk is katonák voltak, e célra tehát nem rabszolgákat alkalmaztak. Az elhunytak kora, nemi aránya, testfelépítése alapján elképzelhető, hogy a mai József nádor téren feltárt török temető részben a flottához kapcsolódott.

A törökök Pestet és Budát külön igazgatási egységként kezelték – például más-más adóközre tartoztak –, de azok katonai szempontból mégis egyetlen védelmi rendszert alkottak. Ráadásul a hódoltság keleti és nyugati fele között itt lehetett a legbiztonságosabban közlekedni a Dunán át, ezért a két város kapcsolata különösen fontosnak számított. A komoly hídépítő tapasztalattal rendelkező oszmánok állandó összeköttetést teremtettek a két part között, a történelem folyamán talán először: körülbelül nyolcvan hajótesten – törökül tombazon, magyarosan tombácon – nyugvó hidat készítettek, amelynek budai hídfője a vártól délre, az Ördög-árok torkolatától pedig északra feküdt, a pesti oldalon pedig a városfaltól északra ért partot. A híd közepe a hajóforgalom miatt nyitható volt, és az építményt csak különösen veszélyes időszakokban, például a folyó eljegesedésekor bontották el. A török kor után az állandó összeköttetés megszűnt, de hamarosan elkészült egy repülőhíd, amely egy olyan komp volt, amit a víz sodrása üzemeltetett.

Pestet – éppen úgy, ahogy Budát – a Duna felől csekély erődtítés védte, kezdetben nem is állt itt fal, majd földből és fából épített palánkot húztak fel. A partszakasz nyitottsága a megközelíthetőség miatt lehetett fontos, hiszen így azt védett kikötőként tudták hasznosítani. A palánképítés éppen ezt a szabad mozgást akadályozta, a víz felé futó utcák dunai kapcsolata megszűnt. Nem véletlen, hogy 1686 után a parti falat nem építették újjá. Ismereteink szerint egyébként Pest megőrizte középkori utcarendszerét, az ostromok, így az 1686. évi visszafoglalás utáni újjáépítések is ezt vitték tovább, jelentős beavatkozással csak a mai városháza – kezdetben invalidusház – hatalmas tömbjének kialakítása járt a 18. század elején, közel két-száz évvel később pedig az Erzsébet híd építése módosította jelentősebben a közlekedés

5. kép: Pest látképe a repülőhíddal. In: Leopold Franz Rosenfelt: *Mappa geographica über die grosse Insul Csepeliense 1728.* (HM HIM Hadtörténeti Levéltár Térképtára, B. I. X/a 674-7.; részlet)

rendszerét. A város egyik jelentős tere a plébániatemplom előtt éppen a Duna partján felelt, a mai Március 15. térnek és az Erzsébet híd hídfőjének a helyén.

A török kor utáni újjáépítés Pest térszerkezetét kevésbé módosította. A várarok és a várfalak továbbra is megmaradtak, a város viszonylag lassan kezdett el terjeszkedni. A laza szerkezetű, falusias külvárosok elsősorban keleten és délen indultak fejlődésnek a városból kivezető utak mentén, az észak felé eső Duna-part sokáig beépítetlen maradt.

Bibliográfia

Csorba Csaba: Pest városfalának vázlatos története. *Budapest Régiségei*, 26. 1976. 349–368.

Papp Adrienn – Sudár Balázs: *Budavár története. A török kor (1526–1686)*. Budapest, 2025.

Simon Katalin – Sudár Balázs – Ternovác Bálint: *Pest a kezdetektől 1848-ig*. Budapest 2025. (Magyar várostörténeti atlasz 10.)

Sudár Balázs: Bástyák és pasák. A budai vár törökkori erődítményeinek építetői. *Budapest Régiségei*, 52. 2022. 315–327.

Sugár István: *A budai vár és ostromai*. Budapest, 1979.

Tóth Anikó: Török kori temető a József Nádor téren. *Határtalan Régészet*, 6. 2021. 1. 72–75.

Végh András: Buda árnyékában. Pest város erődítései az 1540-es évek elején. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 42. 2017. 141–148.

Pest városa a 18. században

Papp Gábor György

A hódoltság utáni, jelentős részben romos, de a középkori utcaszerkezetet jobbra megőrző Pesten, amely 1703-ban visszakapta szabad királyi városi jogait, szinte azonnal megindult a betelepedés. Ekkor a város nagy része – miként azt az 1696-os összeírás megjegyezte – beépítetlen volt. A város 17. század végétől a 18. század második feléig érvényes elrendezéséről két telekkönyvi térkép szolgál fontos adatokkal. Az egyik még a 17. század végén készült, és a 18. század közepéig vezették rajta a telekfelosztásban bekövetkezett változásokat. Egy másik, mára elveszett, de másolatokban fennmaradt térkép 1758-ban készült, és a 18. század második felében lezajlott telekváltozásokat rögzíti. Ezekből is látható, hogy először a Kecskeméti utcától nyugatra eső városrész és a városfal tövében húzódó telkek épültek be. A város keleti felében nagyobb, részint beépítetlen telkek maradtak a 18. század második felében is. A pesti polgárság az 1695-ös, majd az 1703-as határkijelölés után a város körüli szántókat, réteket, legelőket és halászó helyeket is használta. A város határának végleges kimérése a 18. század közepéig eltartott. Vitás területek azonban ezt követően is maradtak, többek között a kőbányai szőlők, illetve Újbécs és Jenő (körülbelül a mai Lipótváros és Angyalföld tágabb környéke). Az utóbbira a pozsonyi klarisszák, mint a margitszigeti domonkos apácák utódai tartottak igényt.

A pesti polgárok kertjei a 17. század végén a városfalon belül voltak, ami a városon belüli beépítettség gyér voltát valószínűsíti. A 18. század eleji telekkönyv már városfalon kívüli kerteket is említ (a Rákos-árok és a város között, a Király utcától a Duna Boráros tér és Szabadság hid

1. kép: Pest 1758-ban. Másolat 1830 körül. (MNM TKCs ltsz. 7153.)

2. kép: A pesti kerékgyártó és kovács céh igazolólevele, 1797 körül. (MNM TKCs ltsz. T 150.)

közi szakaszáig húzódó zónában). Ezekben a kertekben a 18. század közepétől egyre több ház épült. A város első külvárosi települése a Kerepesi (a mai Rákóczi) úttól délre *Lerchenfeld* néven 1730 körül jött létre (neve 1777-től Józsefváros), és nem sokkal később alapították az északi külvárost (1777-től Terézváros). A várostól északra eső, terméketlen, homokbuckás vidék a Váci út és a Duna között (ahol később az Akadémia palotája is felépült) a 18. század elejétől a marhavásár területe volt. A mai Szent István körút vonalától északra szántóföldek voltak.

A lakosság mind nyelvére, mind vallására nézve sokszínű volt, a 18. század elején németek, magyarok és rácok laktak a falakon belül. Míg a hódoltság utáni években a magyarok és a rácok (szerbek) aránya meghatározó volt, az 1710-es években a magyar lakosság aránya visszaesett, és a század első felének nagyarányú beköltözései és telepítései nyomán a németesség aránya jelentősen megnőtt. A város lakossága 1703-ban 2000 főre becsülhető, de a Rákóczi-szabadságharc, pestis és árvíz következtében jelentősen visszaesett. Ám újabb beköltözések révén a lakosok száma 1715-ben 1300, 1746-ban már 6000 körül mozgott. A város beépített területének növekedése a lakosság számának emelkedésével együtt történt. A 18. század közepétől az 1770-es évek elejéig Pest lakossága megkétszereződött, majd 1795-ig ismét kétszeresére nőtt, ekkor több mint 26000 fős várossról beszélhetünk, amelyben a házak száma a század közepéhez képest az akkorinak több mint háromszorosa lett. Ezt a növekvő várost Schwartner Márton 1798-ban Magyarország Londonjának nevezte.

A 18. század közepétől a pesti kereskedelem jelentősége mind helyi, mind országos viszonylatban jelentősen nőtt, ebben a városban tartott évi négy országos vásárnak komoly szerepe volt. A század második felében épültek meg a kereskedelmet szolgáló állami hivatalok is a Duna partján: a hajóhivatal, a sóház, a dohányhivatal. A közigazgatás épületei (városháza, megyeháza) mellett a felszabadított városban, részben uralkodói, részben főúri kezdeményezésre állami építkezések is zajlottak. Ilyen volt pesti Invalidus-ház Széchényi György esztergomi érsek által kezdeményezett építése (1716–1722, 1728–1741) a kiszolgált, beteg katonák számára. Az épületben kapott helyet az irgalmas rend is (kápolnájuk 1733-tól épült). A telek északkeleti végében állt a szerviták által 1735-ig használt, abban az évben elbontott mecset. Az Invalidus-ház lakói 1784-ben Nagyszombatba költöztek, mivel II. József az épület kaszárnyává alakításáról döntött. II. József kezdeményezésére Isidor Ganneval tervei szerint épült fel az eredetileg Versorgungshaus-nak nevezett későbbi Új-épület (Neugebäude, 1786–1814-ig) árvaház, szegényház, tébolyda, kórház és kaszárnya céljaira. Az uralkodó 1782-ben az országos igazgatás intézményeit és az egyetemet Pestre költöztette.

A város katolikus templomai vagy újonnan, vagy korábbi templomok megmaradt falain épültek fel. Pest középkori plébániatemplomát, pontosabban annak szentélyét a hódoltság után használhatóvá tették (1699-ben beboltozták), majd magát a templomot 1725 és 1740

3. kép: Az Újépület képe Vasquez Károly Pestet, Budát és Óbudát ábrázoló térképéről, 1837. (BFL XV.16.d.241/2.)

4. kép: Johann és Peter Schaffner: Buda és Pest látképe a hajóhíddal, 1787. (MNM TKCs ltsz. T 117.; részlet)

között Johann Georg Paur irányítása mellett helyreállították. 1775-ben Nepauer Mátyás és Jung József irányításával helyreállították a szentély boltozatát, pilléreit és falait. A pálos rend 1693-ban megkapta a mai papnevelde és egyetemi templom telkét (itt ekkor egy romos török mecset állt), ahol 1715 és 1722 között felépítették kolostorukat és kápolnájukat, majd 1725-től 1742-ig a ma is álló templom elődjét. A ferencesek először a középkori templomuk helyén emelt dzsámit alakították át istentiszteleik számára (1690 után). Új templomuk és rendházuk 1727 és 1748 között épült fel. Görög kereskedők a hódoltság óta laktak a városban. Az elnevezést a 18. és a 19. században gyűjtőnévként használták különböző balkáni eredetű, görögkeleti vallású, görög nyelven miséző népekre. A „görögök” 1784-től a minden második héten a pesti szerbek templomát – amely 1733-ban épült Mayerhoffer András tervei szerint – használták istentiszteleik számára. Saját templomukat a Duna-parton lévő volt piarista kolostor telkén építették fel Jung József tervei szerint (1791–1801).

A város mezőgazdasága, kereskedelme és összességében gyarapodása összefüggött azzal, hogy a fontosabb országos kereskedelmi útvonalak számára átkelésre alkalmas rév a Duna pesti szakaszán alakult ki. A folyónak ezenkívül az áruszállításban (termények, fa, állatok) és a gabonafeldolgozásban (vízimalmok) is fontos szerepe volt. A ferencvárosi Duna-szakaszon 1831-ben 33 vízimalom működött. Az évi négy országos vásáron – József napján (március 19.), Medárd napján (június 8.), János fejevétele napján (augusztus 29.) és Lipót napján (november 15.) – a város lakosságának sokszorosa fordult meg, sátraikat részint a városfalon belül állították fel. Főként egészségügyi okokból a vásárokat a városfalon kívülre szorították, és a század végére kialakult a különböző vásározók helye a városfal külső oldala mellett, a mai Deák Ferenc tér és a Fővám tér közti területen. A marha- és embervásár a Hatvani kapu közelében (majd a Kerepesi út külső részén), a szénapiac a Kecskeméti kapunál, a mai Kálvin téren volt.

Ebben az időben a folyó szabályozatlan partja és a város külterületének határánál a Rákos-árok környéki mocsaras vidék folyamatos árvízveszélyt jelentett, melyet kisebb-nagyobb beavatkozásokkal (a Rákos-patak szabályozásával és 1788-tól a belvárosi Duna-part kiépítésének megkezdésével) igyekeztek csökkenteni. Az ikerváros két fele közötti közlekedést különböző eszközökkel oldották meg. A török időköt követően a felszabadító harcokban elpusztított török hajóhíd után 1736-tól egy komp (ún. repülőhíd) teremtett kapcsolatot a két város között. Az új hajóhidat 1767-ben építették meg a mai Türr István utca és a

Várkertbazar között. A híd eredetileg Albert szász-tescheni herceg, Magyarország helytartója budai látogatása alkalmából épült ideiglenes alkotás volt, melyet a város végül megtartott. Húsz évvel később a hajóhidat, a könnyebb megközelíthetőség céljából, és hogy a nagy kereskedelmi fogalomtól tehermentesítsék a szűk belvárosi utcákat, mintegy 50 méterrel északabbra, az északi városfalhoz (a mai Deák Ferenc utca vonalába) helyezték át. A több mint 400 méter hosszú és mintegy 10 méter széles hajóhid egymáshoz rögzített, kisméretű hajók (ún. glédák) sorából állt, melyen a szekerek mellett kétfelől a gyalogosoknak is jutott hely. A híd közepén Nepomuki Szent János szobra állt. A hídvámot a pesti oldalon szedték, de a bevételen a két város osztozott. A hajók áthaladásakor a hidat kettébontották. És a hideg idő beálltakor (novembertől márciusig) szintén szétbontották.

Bibliográfia

Déry Attila: *Budapest. Belvárosi plébániatemplom.* (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára) Budapest, 1998.

Gál Éva: Pest város 1758. évi térképe. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 22. 1988. 483–500.

Hajna Csongor: A pesti pálos monostor története. In: Sarbak Gábor (szerk.): *Varia Paulina I. Pálos rendtörténeti tanulmányok.* Csorna, 1994. 184–190.

Holló Szilvia Andrea: Az aggostyánok pesti palotája. *Budapest*, 2016. 8. 11–13.

Horogszegi Tamás: A pesti belvárosi plébániatemplom építéstörténetének összefoglalása a templom korábbi kutatástörténetének tükrében. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 6. 373–382. (különösen: 375–376.)

Lőrincz Viktor: Ganneval egyházi épületei és esztergomi tervei. In: Prokopp Mária (szerk.): *A Magyar Sion-gondolat építészeti megvalósítása a reformkor kezdetén – Rudnay Sándor hercegprímás.* Budapest, 2025. 116–127.

Mihók Sándor: A pesti Invalidus ház története. *Honvédségi Szemle*, 146. 2018. 5. 128–138.

Morvay Endre: A Pest-budai repülőhid. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 19. 1972. 131–151.

Nagy Lajos: Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 12. 1957. 133–196.

Nagy Lajos: A Terézváros kialakulása. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 11. 1956. 97–126.

Rexa Dezső: A Gránátos-utca és épületei. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 10. 1943. 177–208

Rokken Ferenc: Az Erzsébet-híd és a Belváros szabályozása. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 3. 1934. 47–61. (különösen: 52–60.)

Schmall Lajos: *A pesti régi városház története.* Budapest, 1901.

Schoen Arnold: *A Budapesti Központi Városháza.* Budapest, 1930.

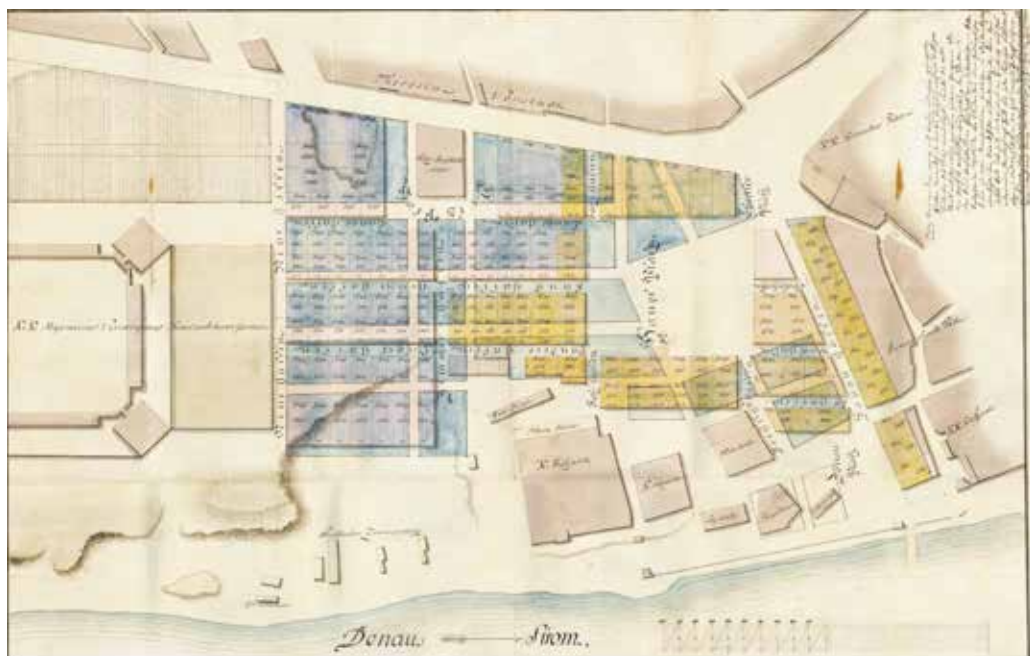
Schwartner, Martin: *Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch.* Pest, 1798. 77–78.

Török József: *Budapest, Egyetemi templom.* (Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára) Budapest, 1986.

Pest növekedése a Duna mentén 1780 és 1860 között

Papp Gábor György

Pest tervszerű modernizálása és bővítése a változó helyzetek és lehetőségek nyomán a 18. század utolsó évtizedeiben kezdődött. A 18. században a város, követve a városfal kínálta lehetőségeket, befelé fordult, és a folyót csupán a városi élet háttérének tekintették, a folyópartot főleg kirakodásra, raktározásra használták. Ez a viszony a 19. század elején kezdett megváltozni. A város az 1780-as években elkezdte elbontani a városkapukat, amit a kereskedelmi forgalom növekedése tett szükségessé. Először a Váci kapu és az északi bástya megszüntetésére került sor. A középkori keretek közül való kilépés tette lehetővé a város Duna menti, északi irányú növekedését. Az 1780-as évek elején újabb piachely kijelöléséről döntöttek, melyre a város északkeleti oldalán, a városfalon kívül, a régi temető felszámolása révén volt lehetőség. A tervszerű rendezéshez szükséges pénzt a város házhelyek parcellázásából, majd értékesítéséből kívánta előteremteni. A területre 1785-ben a császár felkérésére Jung József építőmester készítette a maga korában rendkívül modern, derékszögű utcahálózatot mutató tervet. Mivel ezen a tervezett vásártérnek nem jutott hely, Schilson János, a pesti közigazgatási kerület vezetője maga készítette új plánumot a területre, amely, megtartva a Jung-féle raszteres felosztást, a városfal mellett egy vásártérrel (ez lett a későbbi Erzsébet tér), az Újépület déli oldala mellett pedig egy parkkal számolt. Az építkezés előkészületei a telkek kitűzésével, az északi városfal bontásával és a telkek értékesítésével 1789-ben megkezdődtek. A mai Széchenyi tér és Nádor utca közti terület telkeit öt ácsmester vette meg, ezért az előtte lévő, hajókikötésre alkalmas

1. kép: Schilson János: Az Újváros (később Lipótváros) parcellázásának terve, 1787. (BFL XV.16.b.224/3)

2. kép: Josef Kumasseg – Frédéric Martens: A Redoute épülete és az Aldunaszor, 1840 körül.
(MNM TKCs ltsz. T 1359.)

3. kép: A Feldunaszor látképe Vasquez Károly Terézvárost és Lipótvárost ábrázoló térképéről, 1837.
(BFL XV.16.d.241/2.)

4. kép: A pesti Duna-part látképe, 1840-es évek. (MNM TKCs ltsz. LTM 74.284.)

helyet 1840-ig *Zimmerplatz*-nak nevezték. Az új városrész pedig 1790-ben az új uralkodó tiszteletére a *Leopoldstadt* nevet kapta. A terület beépítése rohamléptekben zajlott, 1808-ban még csak 198 ház állt a Lipótvárosban, 1838-ban már 394.

Ebben az időben a magisztrátus városszabályozási és modernizálási feladatokat is ellátott. A korábbi városbíró Hülf Móric, mint a város szépművészeti bizottságának feje, szorgalmazta a csatornázást és a rakpartok rendezését, és megbízta Hild János építőmestert, az Újépület építésvezetőjét, hogy készítsen terveket a belváros vízelvezető árkainak szabályozására.

1796-ban Habsburg József lett az ország nádora, és ebbéli tisztségében komoly szerepe volt abban, hogy önálló szervezet irányítsa Pesten a tervszerű városrendezést és építésszabályozást. A nádor 1804-ben megbízta Pest város magisztrátusát, hogy Hild János építőmesterrel közösen készítse el a város egységes szabályozási és városrendezési tervét. Hild korábban is készített városrendezési tervet Pesthez, valószínűleg ezért is esett rá a nádor választása. Az 1808-as uralkodói jóváhagyás nyomán még ugyanebben az évben József nádor elnökletével megalakult Pest város Szépítő Bizottmánya. A Bizottmány tevékenysége nyomán számos elképzelés valósult meg. Elbontásra kerültek a középkori városkapuk és -falak, az új városnegyed beépítése céljából áthelyezték a Duna-part mellett lévő állami hivatalokat (a só- és hajóhivatalt, valamint a só- és dohányraktárakat), a belvárosban lévő fűvészkertet, a kovács- és tímárműhelyeket, valamint a tervezett új vásárhely közelében lévő vesztőhelyet. Megkezdődött a város egyes utcáinak kövezése, a csatornázás és a belterületi Dunapart részleges rendezése.

A fenti városmodernizációs és építési tevékenységek nyomán a város központja fokozatosan északabbra húzódott, és a városi élet centruma a Duna-part közelébe helyeződött, vagyis a város arccal a folyó felé fordult. Ezt a változást fontos magán- és középületek, városi terek Duna-parti elhelyezése segítette elő. A partszakasz déli, a hajóhidig tartó szakaszát Aldunasornak, a hajóhídtól északra eső felét Feldunasornak nevezték. A híd előtti téren, a Nagyhíd (ma Deák Ferenc) utca sarkán épült fel a Dunapart első kétemeletes háza, a Kemnitzer-ház, kávéházzal (1792–93). Mellette a Pollack Mihály tervezte Redoute (1832), ami a város 1849-es ágyúzásában súlyosan sérült, és helyén 1859 és 1865 között felépült a Feszl Frigyes-féle Vigadó. A mai Dorottya utca elegáns klasszicista házai, köztük a kétemeletes Wurm-ház (Pollack Mihály, 1821–22) szintén ekkor épültek fel. A Kirakodó tér egységes képet adó, reprezentatív házsorát Hild József tervezte. Közülük is kiemelkedik a pesti kereskedő társaság palotája, a Lloyd-palota a tér déli végén (1827–30), valamint a tér Duna felé forduló, keleti oldalán a Diana-fürdő (1822), a Deron- (később Nákó-)ház (1829–33), az Ullmann-ház (1834) és az István főherceg-szálloda (1835).

A rakpart rendezése és kiépítése egyfelől a hajók biztonságos kikötése, másfelől az árviszkek elleni védekezés miatt bírt jelentőséggel. A védmű első kezdeménye a hajóhid 1787-es áthelyezése kapcsán a hídfő kialakításakor készült el. 1833-ig megépült a rakpart Kirakodó térig tartó szakasza, majd 1853-tól 1857-ig az újonnan elkészült Lánchíd északi és déli oldalán a bécsi székhelyű Dunagőzhajózási Társaság Reitter Ferencsel terveztetett hajói számára többszintes kirakodópartot, áruinak elhelyezésére szolgáló épületekkel. A rakpart Lánchídtól a Zoltán utcáig eső szakaszát 1857 és 1861 között szintén Reitter Ferenc tervei szerint készítették el. Az alsó Dunapart rakodópartjának a Piarista utcáig tartó szakasza 1863 és 1864 között épült.

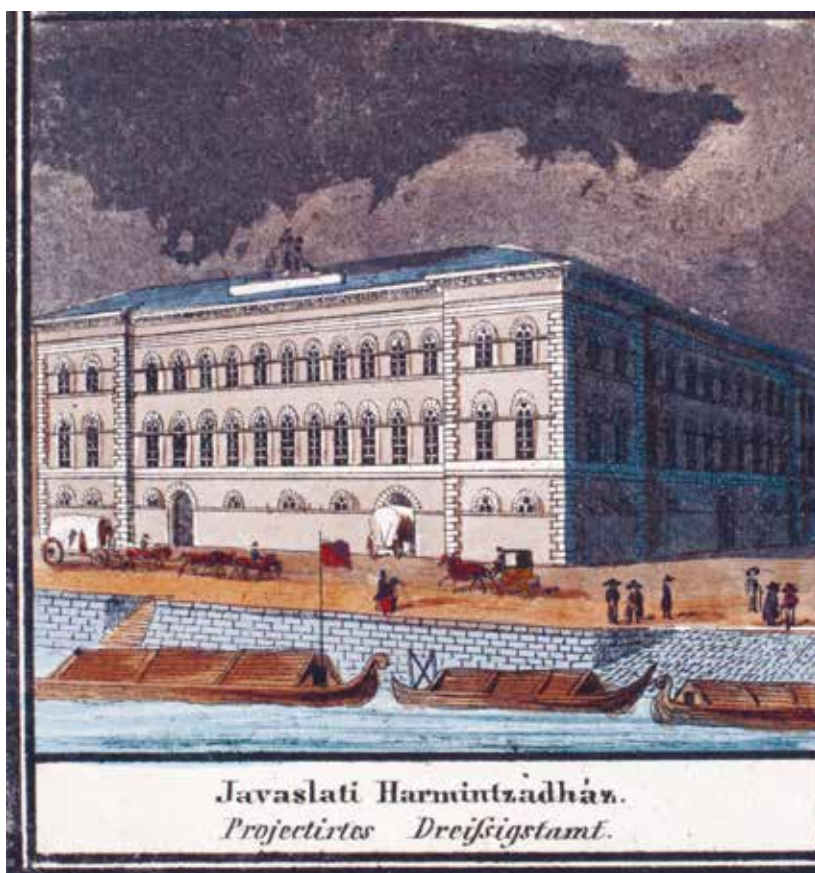
5. kép: Klette Károly – Georg Scheth: A Kirakodó tér az 1838-as árvíz idején.
(MNM TKCs ltsz. T 5341.)

A 19. század elején elkezdődött a Dunaparti sétány kialakítása, fásítása, különös tekintettel a hajóhíd előtti térre, ahol korábban a város észak-nyugati bástyája állt. Ez a hely a társasági élet fontos helyszíne lett, amit a Kemnitzer-ház nevezetes kávéházának élénk forgalma mellett az is mutatott, hogy itt a téren 1804 óta kerti pavilon állt. A város a sétányt különböző bérlőknek adta bérbe. Városi sétányok, promenádok kialakítása, a parkosítás szükségessége már a 19. század elején felmerült, de a kezdeményezések igen sporadikusak voltak, részint József nádornak a fák városba való telepítését ellenző nézete miatt. 1845-ben magánkezdeményezésre került sor Pesten a Lipótvárosban egy közpark kialakítására. A helyszín a kaszárnyaként működő Újépülettől délre eső, az új városrész előtt húzódó rendezetlen, homokos, saras vidék volt, melyet 1787-ben Hülf Móric a kaszárnyaépítés kapcsán a Kincstárnak ajándékozott. 1822-ben a Kincstár újabb telkeket kívánt szerezni a várostól, és ezért csereszerződés keretében megvált az épülettől délre eső területtől. Vagyos lipótvárosi lakók és háztulajdonosok (köztük Széchenyi István, Ullmann Mór, Ürményi Ferenc, Wieser Ferenc) 1845-ben ennek a területnek a rendezését és sétatérre alakítását kívánták elérni, és ezért a Tanácshoz fordultak, hogy engedje át számukra a területet, cserébe ők gondoskodnak annak rendezett közparkká alakításáról. A Tanács ehhez úgy járult hozzá,

hogy amint a rendezés sikeresen befejeződik, a terület visszaszáll a városra. A szerződést követően a kezdeményezők létrehozták a Sétatér Társulatot (*Promenade Gesellschaft*), és a következő években kövezett sétautak létesítésével, faültetéssel, padok és pavilon elhelyezésével gondozott közparkot hoztak létre. Zeneestélyek rendezésével egy ideig jövedelmezővé is tették a vállalatot. Tudjuk, hogy Széchenyi 1846-ban a nádortól kért platánfákat a sétatér számára, és hogy az első fát 1845-ben felesége, Seilern Crescence ültette el.

A modernizálódó, növekvő és léptékváltó várost és az újfajta városi tereket használó társadalmát traumaként érte a Pest jelentős részét elpusztító 1838. márciusi nagy árvíz. A város, a pesti oldalt behálózó Duna-ágak miatt a megelőző évszázadokban többször víz alá került. A 18. században többek között 1712-ban és 1775-ben, 1784-ben, 1789-ben és 1799-ben árasztotta el Pest és külvárosai különböző részeit a Duna. Az áradások elleni kezdetlegesebb védekezések (a Duna-ágak és a folyó partjának feltöltése, az első váci és soroksári védőgátak felépítése) többnyire ilyen pusztítások után indult meg. Ahogy az egykorú beszámolókból látjuk, a város természeti adottságai ismeretében újra és újra felmerült egy átfogó folyószabályozás, erre azonban a 19. század második feléig kellett várni. Ehelyett (a rendszertelen és korlátozott mértékű védekezés mellett) sokáig a parti őrség feladata volt, hogy kiáltásokkal és ágyúlövésekkel a lakosságot megóvja, vagy legalábbis figyelmeztesse a veszélyre. Miként arról a kortársak beszámoltak, a Csepel-szigetnél képződött hatalmas jégtorlasz miatt 1838. március 13. és 18. között Pest és Buda jelentős részét elárasztotta a Duna vize, a Belváros alacsonyabban fekvő részei, továbbá az Országút (mai Kiskörút), a Józsefváros és a Ferencváros jelentős része víz alá került. Az árvíz következtében mintegy 50000 ember vált hajléktalanná, számosan odavesztek, a három városban majdnem 3000 ház omlott össze, és több mint 1300 rongálódott meg. Az alacsonyan fekvő Ferencváros épületállományának több mint 80%-a elpusztult. Az árvízvet követően új és magasabb védőgátakat emeltek a város körül. Továbbá sor került a város új építési szabályzatának megalkotására, melyben rendelkeztek az épületek állékonyságának növeléséről: a földszintek boltozásáról, a házak padozatának a járdaszint fölé emeléséről, a falak vastagságáról, a megfelelő építőanyagról, az emeletek irányadó számáról, és arról, hogy az egymással szomszédos épületek szintek és főpárkány szempontjából összhangban legyenek. Az árvíz levonulása után az Akadémia pályázatot hirdetett a főváros árvizekkel szembeni megvédésével kapcsolatban. A pályázat kapcsán a bíráló bizottság tagjai (Győry Sándor, Gáthy István, Vásárhelyi Pál) maguk is közzétették elképzeléseiket. Ezzel egyidejűleg további tervek születtek a város jövőbeli árvizektől való megvédéséről. Egy részük a várost körülölelő árapasztó csatorna létesítését tartotta szükségesnek. Ilyen csatorna létesítéséről gondolkodott mások mellett Wesselényi Miklós és Széchenyi István is, és ebből az ideából indult ki Reitter Ferenc 1859-es terve, aki körülbelül a mai Nagykörút vonalába képzelte el egy hajózható csatornát. A csatorna azonban, miként arra már a kortársak is rámutattak, annak sekély volta és szélessége miatt hajózásra nem lett volna alkalmas.

Széchenyi Istvánt, aki Pest város szépítésével, rendezésével, modernizálásával több vállalkozása kapcsán foglalkozott, az új városrész, Lipótváros központi teréhez, a Kirakodó térhez is több szál kötötte. Az évek során a tér több háza szolgált otthonául: előbb a Diana fürdő épületében, majd 1836-ig a Lloyd-palotában, később az Ullmann-házban lakott. Széchenyi 1829-től részvényese volt a Dunagőzhajózási Társaságnak, amely rakpartját a

6. kép: A Harmincad hivatal tervezett épülete a Duna-parton Vasquez Károly Terézvárost és Lipótvárost ábrázoló térképéről, 1837. (BFL XV.16.d.241/2.)

Kirakodó téren építette ki. A gróf egyik legjelentősebb vállalkozása, mellyel a főváros és az ország modernizálásához kívánt hozzájárulni, a William Tierney Clark által tervezett, 1842 és 1849 között felépített Lánchíd volt. Széchenyi az 1830-as években két középületet is álmodott a térre. 1835-ben a tér közepének északi felére, az egykori Ullmann-ház elé tervezte a Nemzeti Színház épületét, vagyis egy országos adakozásból épülő nemzeti intézményt. Noha Pest városa városi (magyar) színházat kívánt, a megyék többsége és a nádor is támogatta Széchenyi javaslatát, és a várostól két, 600–600 négyszögöles telket is kapott a Kirakodó téren erre a célra. A gróf, Apponyi Antal párizsi követen keresztül megbízást adott Pierre-Luc-Charles Cicéri (1782–1868) francia díszletfestőnek és díszletépítésznek, hogy készítsen tervet a Duna-parti színházhoz. Széchenyi úgy képzelte, hogy e tervek alapján Hild József irányításával épülne majd fel a színház. Terve nem vált valóra, végül a (városi) magyar színház 1837-ben a Hatvani kapunál Zitterbarth Mátyás tervei szerint épült fel. Széchenyi 1835–1836-ban foglalkozott a Harmincad hivatal áthelyezésének kérdésével. A hivatal ekkor a Színház (a mai Vörösmarty) téren állt, és a gróf azt a Kirakodó tér északi végébe kívánta áthelyezni (itt épült fel később az Akadémia palotája), helyére pedig városi bérházakat tervezett. Az új Harmincad hivatal tervét Hild Józseffel készítette el, ám végül nem valósult meg.

Megvalósult azonban itt, a mai Széchenyi István téren a gróf és társai által alapított Magyar Tudományos Akadémiának otthont adó palota, amely ma is képviseli azt a szellemiséget, melyet megálmodói ennek az intézménynek szántak.

Bibliográfia

- Bácskai Vera: Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években. In: Faragó Tamás (szerk.): *Pest-budai árvíz 1838*. Budapest, 1988. 197–242.
- Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Széchenyi pesti tervei*. (Magyar Levelestár) Budapest, 1985.
- Bierbauer Virgil: Pesti építőmesterek munkássága, 1809–1847. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 1. 1932. 76–98.
- Bierbauer Virgil: Az 1838. évi árvíz hatása Pest építészetére. In: Némethy Károly (szerk.): *A pestbudai árvíz 1838-ban*. Budapest, 1938. 247–280.
- Déry Attila: *Budapest építészeti topográfia 2. V. kerület, Belváros-Lipótváros*. Budapest, 2005.
- Gerőné Krámer Márta: Jung József pesti építőmester. *Magyar Műemlékvédelem*, 1967–1968. Budapest, 1970. 195–212. (különösen: 202–212.)
- Hidvégi Violetta: Lipótváros, a megtervezett város. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 46. 2021. 37–70.
- Kolundzsia Gábor: *A rakodópart kövei*. Budapest, 2018.
- Körner Zsuzsa: *A budapesti bérházépítés aranykora*. Budapest, 2015.
- L. Márkus Mária: A Lipótváros utcahálózatának kialakulása és fejlődése 1787–1872 között. *Földrajzi Értesítő*, 5. 1956. 3. 325–342.
- Nemes Márta: A pesti Harmincadhivatal (vámház) és a Gerbeaud építéstörténete. *Ars Hungarica*, 12. 1984. 1. 67–78.
- Nemes Márta: Egy „forradalmi” városrendezési elgondolás: II. József és a Kaiser Vorstadt. *Műemlékvédelem*, 29. 1985. 1. 1–15.
- Pásztor Mihály: *A százötven éves Lipótváros*. Budapest, 1940.
- Rokken Ferenc: A Ferenc József-tér. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 2. 1933. 40–62.
- Rokken Ferenc: A hajdani Angol Királyné-szálloda és az első dunaparti sétány. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 1. 1932. 112–123.
- Tóth Andrásné Polónyi Nóra: A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 11. 1956. 77–95.
- Zádor Anna: *Klasszicista Pest*. Budapest, 1993. (A mi Budapestünk)

Pesti polgári otthonok és az Akadémia palotájának kályhái a 19. században

Benkő Elek

A Székház építését megelőző évtizedekben a környék polgárlakásait bécsi előzményekre visszatekintő, klasszicista mintakincsel díszített cserépkályhák („svéd kályhák”) fűtötték. Ilyen kályhák ép állapotban szinte sehol sem maradtak fenn, de néhány példány jelentős maradványait 2012-ben Kovács Eszter régész (BTM) a parlamenti mélygarázs építését megelőző feltárás során mentette meg, abból a 19. századi feltöltési rétegből, amely a tágabb környék épületbontási hulladékát is tartalmazta (BTM Kiscelli Múzeum). A vörös agyagból készült, de az alkalmazott szürke engobe miatt keménycserép hatást keltő, iparművészeti értékű csempékre a sablon segítségével előállított díszítményeket gondos kézi munkával rögzítették. Több csempe szélén is az összeillesztést segítő, német nyelvű felirat található. A 19. század derekán készült, változatos mintájú és formájú kályhacsempék között pest-budai mesterek munkái is szerepelnek, akik a bécsi „porcelánkályhákat” és ezek rokokó és klasszicista mintáit másolták. Az egyik töredék feliratán szereplő Brxa János szlovák származású budai fazekasmester volt, akinek közepes nagyságú, a csempéken is jelzett tabáni műhelyéből („Kereszt utc. 698”) az 1870 körüli években átlagosan évi 450 kályha került ki, alkalmazottjainak napi 11 órás munkájával. A Dob utcában működő Prohászka András az MTA új székházába 1865–1867 között több alkalommal is szállított kályhákat, 1865-ben 14 kályhájáért az Akadémia hatalmas összeget, 2800 Ft-ot fizetett. E kályhák az idők folyamán elpusztultak, a Székház egyetlen, építéskori cserépkályhája újrarakva ma a Kézirattárban áll.

1. kép: Építés korabeli kályha a Kisfaludy Társaság egykori helyiségében, 1952. (MTA KIK Mikrofilmtár D 0043.)

2. kép: Építés korabeli kályha az Akadémia Kézirattárában (fotó: Hámosi Péter)

3. kép: Griffes terrakotta lap építés korabeli kályhán az Akadémia Kézipattarában.
(fotó: Hámori Péter)

4. kép: Táncoló puttós terrakotta tondó építés korabeli kályhán az Akadémia Kézipattarában.
(fotó: Hámori Péter)

5. kép: Indás díszű fríz, párkány és szegmensíves záróelem építés korabeli kályhán az Akadémia Kézipattarában. (fotó: Hámori Péter)

6. kép: Pesti kályha töredéke karéjos, kagylómotívumos dísszel a 19. század közepéről. (fotó: Benkő Elek)

7. kép: Gyöngysoros pálcával és palmettasorral kísért növénymotívumos díszű fríz töredéke 19. század közepi pesti kályháról. (fotó: Benkő Elek)

8. kép: Antik viseletű nőalak töredéke
19. század közepi pesti kályháról.
(fotó: Benkő Elek)

9. kép: Brxa János fazekasmester jelzése
egy 19. század közepi pesti kályháról.
(fotó: Benkő Elek)

10. kép: Levéldíszes frízzel kísért akantuszos párkány töredéke egy 19. század közepi pesti kályháról.
(fotó: Benkő Elek)

Bibliográfia

N. Kósa Judit: Ásatás a raktárban. *Budapest*, 40. 2017:2. 24–26. (különösen 24.)

S. Cserey Éva: Az 1800-as évek feledésbe merült Pest-budai kályhás mesterei II. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 33. 2006–2007. 71–84.

Építészeti töredékek a Magyar Tudományos Akadémia palotájából

Papp Gábor György

A Magyar Tudományos Akadémia székházában az elmúlt években, különösen a 2025-ben befejeződött felújítás során több, a palota építéséhez kötődő eredeti építőelem és díszítőmennytörredék került elő. Ezek a töredékek és előkerülésük körülményei fontos adatokkal szolgálnak az építés folyamatáról és a használt anyagokról, továbbá kézzel fogható közelségbe hozzák magukat az Akadémia palotáján dolgozó mesterembereket. A töredékek előkerülésének körülményei pedig arról árulkodnak, mennyire ellentmondásos volt az utókor viszonya a fennmaradt, de sérült, roncsolt tárgyakhoz. Elfedték vagy eltüntették (sokszor szó szerint elföldelték), de teljesen el nem pusztították őket. Hasonló történt a Díszterem mennyezetére festett magyar címerrel is, amelyet ornamentális festéssel elfedtek ugyan, de a jelenlegi restaurálás részeként ismét napvilágra került.

Az Akadémia épületéhez használt téglák részben az Alois Miesbach bécsi téglagyáros, majd örököse, Heinrich Drasche által üzemeltetett kőbányai gyárból kerültek ki. Az itt bemutatott falazótéglán, mely a Ház korábbi felújítása során került elő és őrződött meg, a gyártó nevének kezdőbetűi a magyar kiscímert veszik közre.

A székház dísztermének 2025-ös felújítása során a padló alatti feltöltésből valószínűleg építéskori gipszdíszítmények (párkánydíszek, oszloplábazatok) töredékei kerültek elő. A töredékeken látható tagozatok formái – ahogy az a neoreneszánsz építészetben is gyakori volt – az antik görög építészetből származnak. Az antik építészet elemeinek elsajátítása a művészeti akadémiák és ipariskolák képzéseinek részét

1. kép: Falazótégla a Magyar Tudományos Akadémia székházának pincéjéből, H[einrich] D[rasche] monogramjával, 1861–1862. (MTA Művészeti Gyűjtemény ltsz.n.; fotó: Benkő Elek)

2. kép: Gipsz oszloplábazatok töredékei a Díszterem karzat alatti és délkeleti, pillérek melletti feltöltéséből, No. 13, 18. (MTA Művészeti Gyűjtemény ltsz.n.; fotó: Benkő Elek)

képezte. Ezért a Díszteremben megtalált gipsztöredékek a magyarországi iparosképzés fontos dokumentumai is egyben.

A székház homlokzatán a második emeleti zárópárkányt és a harmadik emeleti koronázópárkány homlokclapját eredetileg terrakotta oroszlánfejek díszítették. A fejek a székház más terrakottadíszzeihez hasonlóan Ernst March berlin-charlottenburgi gyárában készültek, és a gyár katalógusában szerepeltek. Az oroszlánfejeket a második világháború után leverték a homlokzatról, ezért a megőrzött néhány darab is sérült.

3. kép: Gyöngysorral kísért, inda- és levéldíszes párkánytöredék, No. 22 (MTA Művészeti Gyűjtemény ltsz. n.; fotó: Benkő Elek)

4. kép: Akantuszleveles, liliomos párkánytöredék, No. 8. (MTA Művészeti Gyűjtemény ltsz. n.; fotó: Benkő Elek)

5. kép: Tojásléces párkánytöredék, No. 24. (MTA Művészeti Gyűjtemény ltsz. n.; fotó: Benkő Elek)

6. kép: Két, pálmaleveles, virágdíszes párkánytöredék, No. 14, 15. (MTA Művészeti Gyűjtemény ltsz. n.; fotó: Benkő Elek)

7. kép: Ernst March's Thomvaaren-Fabrik: Oroszlánfej az Akadémia palotájának homlokzatáról, 1864. Terrakotta. (MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 797.; fotó: Benkő Elek)

A Magyar Tudományos Akadémia székháza

Papp Gábor György

Az 1825-ben a pozsonyi országgyűlésen Magyar Tudós Társaság néven megalapított intézmény a királyi jóváhagyás és működésének törvénybe iktatása után kezdte meg munkáját Pesten, az ország kereskedelmi és gazdasági központjában. A Társaság tevékenységét szabályzatba foglalták, és létrehozták az osztályok és az ülések rendjét, szabályozták a tagok megválasztásának módját és a Társaság egyéb feladatait, mint jutalmak osztása, könyvkiadás, gyűjtemények alapítása és gondozása. A jutalmak, a Társaságnak érkező adományok könyvelése és a különböző rendszeres kiadásokkal kapcsolatos feladatok elvégzése céljából hivatali személyzetre is szükség volt.

Az Alapszabályban a működés helyén kívül azt is rögzítették, hogy a Társaságnak saját otthonra van szüksége: „a’ tudós Társaság’ állandó helye szabad királyi Pest városában legyen: ugyan azért az ezen célra megkívántató épületeket idővel a’ Társaság megszerzi.” Ahhoz tehát, hogy a Társaság a tevékenységét folytatni tudja, helyiségekre volt szüksége. Ezért 1831 áprilisától 1833 áprilisáig Pest újonnan felépült városrészének, a Lipótvárosnak egyik reprezentatív palotájában, a Kirakodó téren (a mai Széchenyi István téren) állt, Hild József által tervezett Deron- (utóbb Nákó-) házban béreltek két szobát, majd az év szeptemberétől további helyiségeket a hivatali ügyek intézésére, illetve a fokozatosan gyarapodó gyűjtemények elhelyezésére. Deron Antal özvegye 1833. áprilisi határidővel felmondta a szerződést, ezért

A magyar Akadémia palotája, Henszlmann Imre terve szerint.

1. kép: A magyar Akadémia palotája, Henszlmann Imre terve szerint. In: *Az ország tükré*, 1862. február 15. 53. (FSzEK Budapest Gyűjtemény ltsz. bibFSZ01784217. AN058279.)

2. kép: Az Akadémia palotája. In: Emlékkönyv a Magyar Akadémia palotájának megnyitási ünnepélyére, 1865. (MTAKIK Kézírtattár és Régi Könyvek Gyűjteménye 540.914.)

3. kép: Az Akadémia palotájának megnyitási ünnepsége 1865. december 11-én. In: Vasárnapi Ujság, 1865. december 17. 648.

az Akadémia ekkor egy másik, ugyancsak Hild tervezte pesti házba, a Trattner–Károlyi-házba költözött. Itt először az épület utcai szárnyának első emeletén vettek ki néhány szobát. Az épület helyiségeinek kifestése a beköltözéskor még nem készült el teljesen, ezért a költözés lassan haladt. Minthogy a Társaság hosszabb időre kívánt itt berendezkedni, és nemcsak hivatali irodái számára akart helyet biztosítani, hanem rendszeres üléseinek és gyűjteményeinek (így a Társaság első elnöke, Teleki József könyvtárának) is helyre volt szükségük, ezért az épület udvari, középső szárnyának első és második emeletén további szobákat béreltek. Ez a ház volt az otthona az Akadémiának az 1848–1849-es szabadságharc idején. A harcok elől időlegesen áthelyezett gyűjtemény szerencsésen megmenekült, amikor a Budát védő Heinrich Hentzi csapatainak ágyútüze eltalálta a ház tetőzetét.

Az abszolutizmus éveiben az Akadémia működése erősen korlátozott volt. Az uralkodó 1853-ban a Társaság rendszabásait átíratta, belefoglalva, hogy az Akadémia működésébe (köztük az elnök- és tagválasztás menetébe) az állam betekinthet, és ha szükségesnek találja, az üléseken döntési jogkörrel felruházott császári biztos jelenlétét írhatja elő. Az 1855-ben megválasztott új elnök, Dessewffy Emil a változtatásról szóló jelentésében megállapította, hogy az az alapítók szándékától s az Akadémia kitűzött céljától eltér, és a nyelvi és a tudományos függetlenséget veszélyezteti. Ezért az Akadémia vezetése kérvénnyel fordult az uralkodóhoz, hogy biztosítsa a tudomány nemzeti nyelven történő művelését és az elnökválasztás és tagválasztás függetlenségét. Az előbbi védelmére az uralkodó szóbeli ígéretet tett. Az alapszabályok megváltoztatására Széchenyi István 1858-ban így reagált: „*Én a hazza oltárára tett áldozat kamatait, azon pillanattól kezdve fizetni nem fogom, ha tapasztalni volnék kénytelen, hogy adományom, de facto más vágásba szorítottatnék mint az, mely a M. Akadémia eredeti céljával megegyez.*”

Az Akadémia a szabadságharc után először 1858 decemberében tarthatott közgyűlést. Működésének stabilizálódása, részleges függetlensége megteremtette azt a jogi környezetet is, melyben egyrészt el lehetett indulni a pénzügyi autonómia irányába (ami a tudományos függetlenség kulcsa), másrészt a saját székház felépítése felé, ami az intézménynek nemcsak szimbolikus, hanem valóságos önállóságát mutathatta. Az Akadémia ahhoz, hogy terveit megvalósíthassa, szervezett gyűjtésbe fogott. Hosszas előkészületek és egyéni adományok (köztük Sina Simon felajánlása 1858 augusztusában) után 1859 decemberében az elnök adakozásra hívó levelet írt és juttatott el akadémikusoknak, főrendeknek, egyházi vezetőknek, egyesületeknek, újságszerkesztőségeknek, civil szervezeteknek. Ez a több évig tartó gyűjtés teremtette meg az alapját annak, hogy az Akadémia a ma is álló palotáját felépíthesse.

1860-ban döntés született a felépítendő palota helyszínéről. Februárban az elnök Pest városához fordult, hogy egy, az Akadémia palotája számára megfelelő telket kapjon. A város a mai Széchenyi rakpart – Széchenyi utca – Akadémia utca – Arany János utca által határolt telket adta el rendkívül kedvező áron, az 1304,5 négyszögöles telek felét ingyen, másik felét pedig féláron, ölenként 120 forintért, a Tudós Társaságnak. Augusztusban ezt a telket Dessewffy az Igazgatótanács jóváhagyásával elcserélte a Dunagőzhajózási Társaság Kirakodó (a mai Széchenyi) téren álló üres telkével, olyan feltételekkel, hogy a két telek egy részét (700 négyszögölt) kicserélték, a fennmaradó részt pedig az Akadémia négyszögölenként 220,50 forintos áron nyolcévi részletben vette meg. A városi adománytelek fennmaradó részét az Akadémia a szerződés értelmében szabadon értékesíthette, ezt négyszögölenként 200 forintért adta el Ganz Ábrahámnak. A csereszerződéssel az Akadémia az akkori Pest újonnan

4. kép: Zograf és Zinsler: Az Akadémia az egykori Ferenc József téren a koronázási dombbal. 1867.
(FSzEK Budapest Gyűjtemény ltsz. 021452.)

épült részén jutott frekventált helyen lévő és megfelelő méretű telekhez. A palota felépítéséhez, mely a várossal kötött szerződés szerint 1864-re el kellett, hogy készüljön, építészeti programtervre volt szükség. Ezt felkérésre Henszlmann Imre művészettörténész-régész, az Akadémia tagja készítette el. Henszlmann javaslata szerint a palotában helyet kellett biztosítani az Akadémia saját gyűjteményei mellett az Esterházy-gyűjteménynek, melyet a tulajdonos az Akadémiánál kívánt letétbe helyezni. Ezen túlmenően pedig felvetette, hogy más nemzeti jelentőségű intézmények (műegylet, konzervatórium, orvosi társulat) is itt alakítsanak ki kiállító- és gyűléstermeket. Az ő ötlete volt továbbá, hogy (az építési költségek fedezése céljából) a telek részén bérházat építsenek.

Az építési program alapján az Építési Bizottság (Dessewffy, Károlyi György, Eötvös József) a palota terveinek elkészítésére felkérte Henszlmann Imrét (Gerster Károly és Frey Lajos építészekkel közösen), Heinrich Ferstel bécsi építész és Ybl Miklóst. Henszlmann az épület kialakítását gótikus stílusban képzelte el, a pályázathoz készített tervmagyarázatában részletesen érvelve a stílus Akadémiához illő volta mellett. Henszlmann igyekezett eloszlatni a gótikus stílussal kapcsolatos ellenérzéseket, melyek legfőbb oka az volt, hogy a gótikus stílust a közvélemény német eredetűnek tartotta, és ilyenformán a nemzeti önállóság kifejezésére (különösen egy nemzeti intézmény épületénél) alkalmatlannak vélte. Ennek cáfolatára Henszlmann hosszan sorolta a gótika francia születését igazoló tényeket. Ezen túlmenően a stílusválasztás kérdését Henszlmann összekapcsolta a nemzeti történelemmel. Azt az ideát, hogy a gótikus építészet legyen a nemzeti intézmény épületének mintája, a dicső múlt

példáival (Visegráddal és Budával) támasztotta alá. Ebből a megközelítésből az a bizonyosság (illetve meggyőződés) látszik, hogy az épületnek magának stílusban egységesnek és az alkalmazott struktúrával harmóniában állónak kell lennie. A Bizottság ezzel nem értett egyet, ezért Henszlmann kollégái ígéretét vette, hogy ők is gótikus stílusban készült tervet nyújtanak be, Ybl Miklós azonban a sajátját a beadás másnapján visszavonta. A pályázatra önként jelentkezett még Szkalnitzky Antal építész. Amikor a Bizottság értesült a titokban kötött egyezségről, új pályázati forduló mellett döntött, melyre a müncheni Leo Klenze-t és a berlini Friedrich August Stüler-t is meghívták, akik a neoreneszánsz stílus elismert képviselői voltak. Ezzel a döntéssel a Bizottság lehetőséget adott magának arra, hogy Henszlmann elképzelésétől eltérő plánumokat is figyelembe vehessen, ráadásul az eredeti, Henszlmann-féle építési programot is szabadabban kezelték. Jelentette ez utóbbi egyrészt, hogy eltekintettek a könyvtár második emeleti elhelyezésétől, mely Henszlmann első tervében még szerepelt, másrészt reprezentatív kapuépítmény és előcsarnok kialakítását javasolták. 1861. április–május folyamán Henszlmann és Ferstel átdolgozta, Klenze és Stüler pedig elkészítette az első terveit. A terveket júniusban a Nemzeti Múzeumban kiállították, Dessewffyék akadémiai tagokból álló szakbizottság, valamint gyakorló építészek véleményét is kikérték. Ám mivel az Építési Bizottság maga kívánt dönteni a tervekről, számos akadémikus, építész és

5. kép: Erdélyi Mór: *Az Akadémia palotájának előcsarnoka*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája*. Budapest. 1896 és 1905 között.
(MTAKIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye Ms 10754.)

6. kép: Erdélyi Mór: *Az Akadémia palotájának második emeleti folyosója. In: A Magyar Tudományos Akadémia palotája. Budapest. 1896 és 1905 között.*

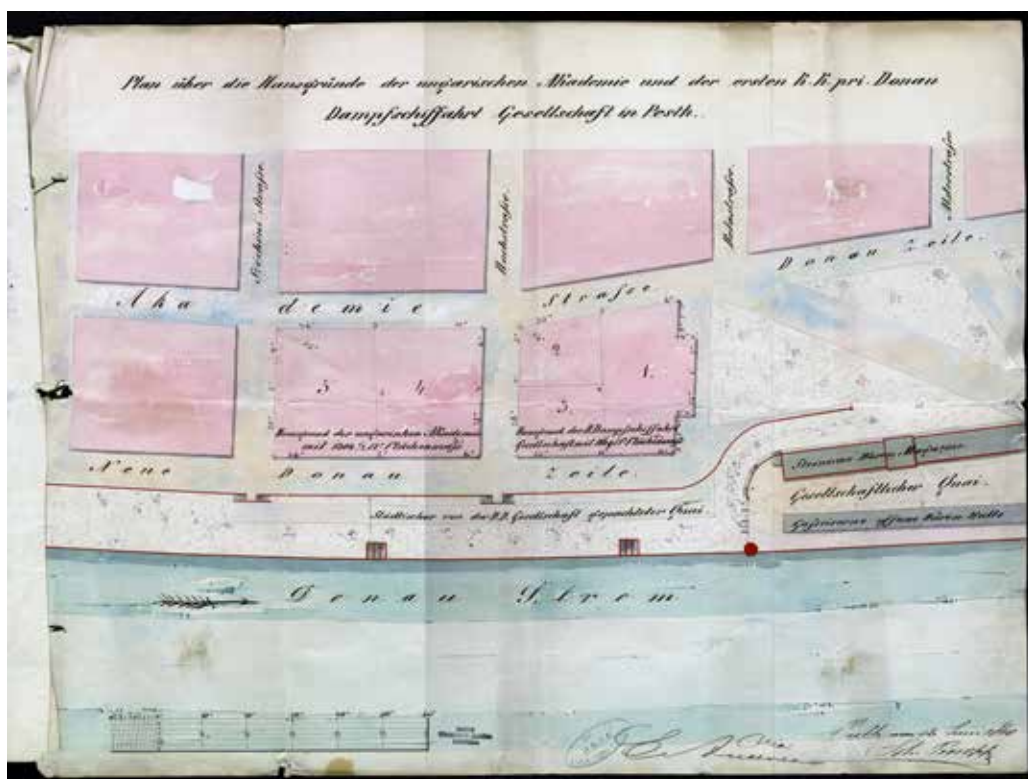
(MTAKIK Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye Ms 10754.)

kezdésre bocsátandó terület (Platz zur Ablagerung der Hausteine [sic!]) látható, hanem az egyes alkalmi építmények is (Steinmetz Hütte, Bauhütte, Wächter). A város és az Akadémia között a felvonulási területről megegyezés született. A fagerendás, téglafalazású, ideiglenes épületeket egykorú fényképek is megörökítették. Az építés vezetésével Szkalnitzky Antal, Stüler korábbi berlini tanítványát bízták meg, az Akadémia részéről az építésellenőri és tanácsadói munkákat Ybl Miklós végezte. A palota végleges terveit áprilisban nyújtották be engedélyeztetésre. A kőművesmunkák vezetésével Diescher József építőmestert bízták meg. Az Akadémia építésénél szerzett gyakorlati ismereteket a magyarországi ifjabb építészgeneráció több képviselője, Unger Emil, Pucher József, Hauszmann Alajos és Pártos Gyula. Az előbbieket az építési irodában, a két fiatalabb pedig kőműves-, falazó- és rajzolóinasként.

Az építkezés maga 1862 májusában kezdődött. Az alapozással ebben az évben végeztek, és 1863-ban megkezdtek az épület felfalazását. A ház bokrétaünnepségét 1863 augusztusában tartották, és ugyanebben az évben döntöttek arról, hogy (költségekímélés céljából) a homlokzati szobrok terrakottából készüljenek. Ezeket Albert Wolff, Hermann Schievelbein, Rudolf Siemering, Bernhard Afinger, Karl Heinrich Möller és Hermann Wittig berlini szobrászok, valamint Izsó Miklós mintái alapján Ernst March terrakottagyárában öntötték ki.

képzőművész petíciót írt Henszlmannék tervének elfogadásáért. Ennek ellenére 1861. november elején Dessewffyék tájékoztatták Stülert, hogy az ő tervét (melyet az építés az év folyamán, a helyszínen ismeretében átdolgozott) fogadták el kivételre.

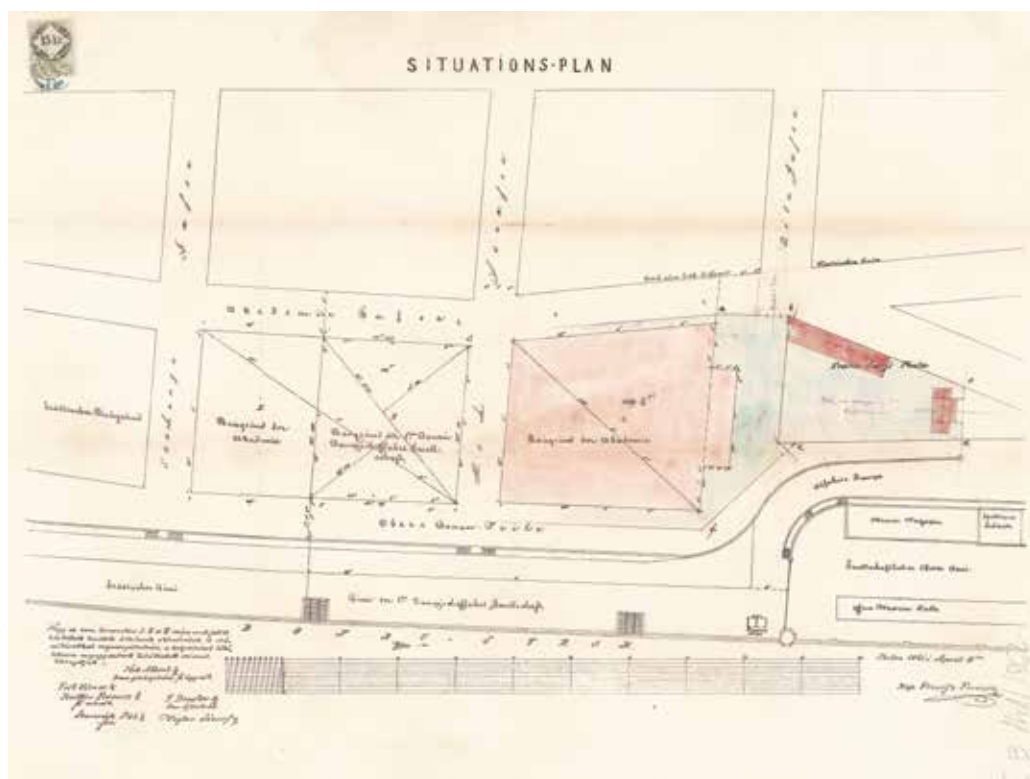
Az építkezés előkészületei 1862 januárjában indultak meg. Dessewffy, Stüler javaslata nyomán, levélben fordult a pesti városi tanácshoz, és kérte, járuljon hozzá, hogy az Akadémia palotája felépítéséhez a várostól kapott telket, a belső terek szükséges helyigénye miatt, a tér felé megnagyobbítsák. A hozzájárulást a város megadta. Károlyi György, az építőbizottság tagja még 1862 márciusában azzal a kérelemmel fordult Pest város tanácsához, hogy a palota építésének idejére a város a Kirakodó térnek a palota telke előtti részét ideiglenesen engedje át. A kérvényhez csatolt rajzon nemcsak a rendel-

7. kép: Helyszínrajz a Dunagőzhajózási Társaság és az Akadémia telekcseréjéhez, 1860.
(MTAKIK Kéziratár és Régi Könyvek Gyűjteménye RAL K 1272/1.)

Ugyaninnen kerültek ki a külső további díszei: az épület sarkain felállított kandeláberek, a párkányzat frízében és a díszterem ablakai fölött elhelyezett oroszlánfejek, Minerva- és Apolló-fejek és a rizalit sarkaira helyezett négy szfnx. Izsó Miklós faragta ki a főhomlokzatra helyezett, géniuszok tartotta magyar címet is. A belső terveit (köztük a díszterem és a heti ülésterem mellett az Esterházy-képtár számára kialakított 2. és 3. emeleti termekét) nagy valószínűséggel Szkalnitzky készítette el. A díszterem, a heti ülésterem és a lépcsőház szobrainak, díszítőelemeinek mintái nagyobb részben szintén Berlinből érkeztek, melyeket Marschalkó János öntött gipszbe. 1864-re maradt a Képtár kialakítása, valamint a Díszterem szobrászati díszének elkészítése. 1865-ben került sor a termek vakolására, a stukkók elhelyezésére a Díszteremben, a Heti ülésteremben, a Képtárban és a folyosókon, majd a termek berendezésére. Június közepén megérkezett a házba Bécsből az Esterházy-képtár. A befejező munkákkal 1865 nyarára végeztek. Az utolsó ülést az év márciusában tartották a Trattner–Károlyi-palotában, és az új székházban az első április 24-én. A Könyvtár átköltöztetése 1865 tavaszán zajlott, de az új szakrend kialakítása miatt kapuit csak 1868-ban nyitotta meg. A székház megnyitó ünnepségét 1865. december 11-én tartották.

A palota az egyik legelső neoreneszánsz stílusban emelt épület volt nemcsak Pesten, hanem az egész országban. Formálásában illeszkedik Stüler korábbi jeles műveivel, mint a berlini Neues Museum (1843–1855), a königsbergi egyetem (1844–1863) vagy a stockholmi

8. kép: Károlyi György beadványának melléklete Pest város tanácsához. Helyszínrajz az építés idejére felállítandó ideiglenes épületekről, 1862. (BFL XV.17.b.312 - 141/1862.)

Nemzeti Múzeum (1848–1866) épülete. Arányaiban, tagolásában ugyanakkor Jacopo Sansovino (1486–1570) olyan velencei alkotásaival mutat rokonságot, mint a Palazzo Corner (1537) vagy a Bibliotheca di San Marco (1537). Az építkezést kísérő élénk érdeklődés nyomán az Akadémia valódi nemzeti intézménnyé vált. Az Építési Bizottság döntésének köszönhetően a város egy építészeti remekművel lett gazdagabb, amely a következő években katalizátorává vált a neoreneszánsz építészet hazai elterjedésének.

Bibliográfia

Bicskei Éva (szerk.): *200 éves a Magyar Tudományos Akadémia. Intézmény-, épület- és gyűjteménytörténet*. Budapest, 2025.

Divald Kornél: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei. Magyarázó kalauz*. Budapest, 1917.

Kemény Mária: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája*. Budapest, 2015.

Kemény Mária – Boncz Hajnalka (szerk.): *Ybl Miklós, az Akadémia bizalmi építésze. Kiállítás születésének 200. évfordulója alkalmából*. Budapest, 2014.

Kemény Mária – Váliné Pogány Jolán: *A Magyar Tudományos Akadémia palotájának pályázati tervei. 1861. Bewerbungspläne für den Palast der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.* Budapest, 1996.

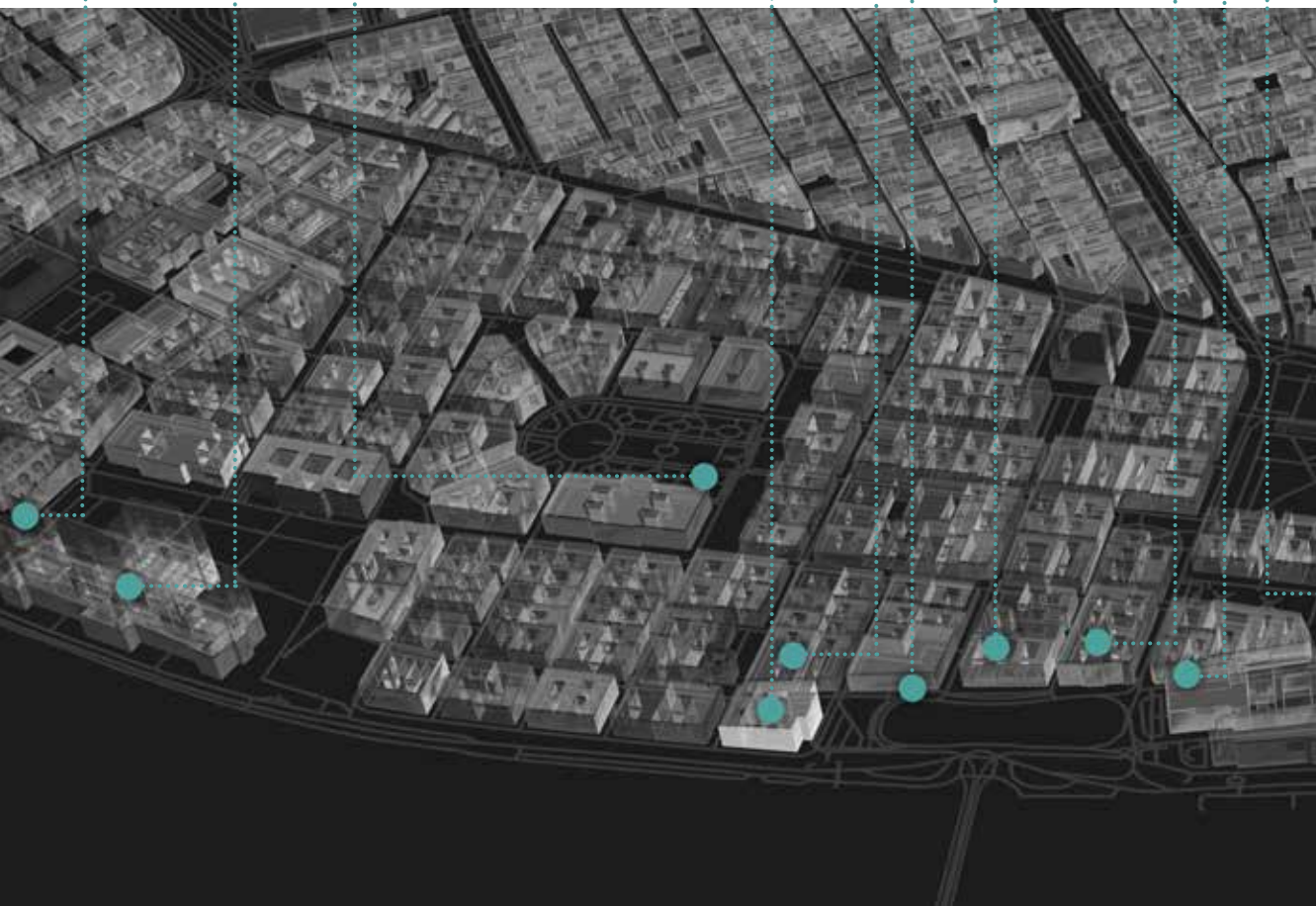
Papp Gábor György: „Kellő nyugalommal, és a célhoz szükséges anyagi eszközökkel ellátva”. Az Akadémia székházának támogatói. In: Klement Judit (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai.* Budapest, 2024. 37–61.

Sisa József: Az Akadémia palotája, a reneszánsz és a neoreneszánsz stílus. In: Gulyás Borbála – Mikó Árpád – Ugry Bálint (szerk.): *Reneszánsz és barokk Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok Galavics Géza tiszteletére. II.* Budapest, 2021. 285–296.

Sisa József – Kemény Mária – Dávid Ferenc: A Magyar Tudományos Akadémia székháza. In: Papp Gábor György (szerk.): *Épített örökség a magyar tudomány szolgálatában.* Budapest, 2010. 51–73.

Szabó Júlia – Majoros Valéria (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században.* Budapest, 1992.

Épületek és leletek a Magyar Tudományos Akadémia palotája környezetében

Első borító:

Az Akadémia palotája építés közben, 1864. BTM Kiscelli Múzeum (Itsz. 32.787)

Borító belső oldalán elől:

Johann Nepomuk Ender: A Magyar Tudományos Akadémia allegóriája, 1834. (fotó: Szelényi Károly)

4. oldal:

Marcus Aurelius császár életnagyságú szobrának feje. BTM (fotó: Komjáthy Péter)

68. oldal:

Római- vagy reneszánsz kori női márványszobor feje. MNM RKGY (fotó: Dabasi András)

Borító belső oldalán hátul:

Oroszlánfej az Akadémia palotájának homlokzatáról, 1864. MTA Művészeti Gyűjtemény (fotó: Benkő Elek)

Hátsó borító:

Az Akadémia épülete, 1865. BTM Kiscelli Múzeum (Itsz. F.66.2771)

